

Karta ateńska* – przegląd problematyki i zagadnienie wkładu polskich architektów

Cezary Wąs

Uniwersytet Wrocławski

Wstęp

Karta ateńska będąca podsumowaniem IV kongresu CIAM (Congrès internationaux d'architecture moderne) w lipcu 1933 stała się po zakończeniu II wojny światowej najbardziej wpływowym programem dla odbudowy zniszczonych miast, rozbudowy już istniejących i budowy nowych. Jego przygotowanie, publikację i skalę oddziaływania otaczała do niedawna duża liczba niezbadanych okoliczności. Niedawne dociekania zmieniły tę sytuację i obecnie stały się możliwe nowe spojrzenie na ów dokument i refleksja nad jego przyszłością. Potrzeby ekonomiczne po zakończeniu II wojny światowej wymusiły jego uproszczoną interpretację, która dotyczyła zarówno praktycznego zastosowania, jak i tego, w jaki sposób prezentowane były treści karty. Obecnie, dzięki badaniom archiwalnym Erica Mumforda, Johna Roberta Golda, Thomasa Flierla czy Martina Kohlrauscha, otwiera się szansa na lepsze scharakteryzowanie jej różnorodnych korzeni ideowych, ukazania wielorakich aspektów zawartości i odrzucenia jednostronnych ocen. Wiedzę o okolicznościach powstania *Karty ateńskiej* zmieniają ponadto publikacje analizujące korespondencję uczestników IV kongresu. Poznanie szczegółowych przyczyn niektórych wydarzeń unaoacza różnice w obrębie środowiska ukazywanego wcześniej jako jednolite¹. Prezentacja problematyki *Karty ateńskiej* skłania też do ponownego przypomnienia o wkładzie polskich architektów w jej powstanie.

* Artykuł jest polską wersją tekstu „*The Athens Charter*” – a review of the issues and the question of the contribution of Polish architects opublikowanego w czasopiśmie „Miejsce” 2021, nr 7.

¹ Zob. m.in. J. Á. Medina, *CIRPAC-BCN-1932. Relato epistolary de José Manuel Aizpurua de la reunion delegados del CIRPAC en Barcelona*, „Revista de Arquitectura” t. 12 (2010).

² Wydział założony został w r. 1928 i, poczynając od r. 1929 do r. 1959, kierowany był przez van Eesterena. Zob. Cornelis van Eesteren. *Urbanismus zwischen „de Stijl” und C.I.A.M.*, Hrsg., Kommit. F. Bollerey, Braunschweig-Wiesbaden 1999, s. 171; por. też H. Syrkus, *Spółeczne cele urbanizacji. Człowiek i środowisko*, Warszawa 1984, s. 231 (tu błędny okres kierowania urzędem przez Eesterena).

³ Tylko na temat Magnitogorska zob. W. I. Kazarinowa, W. I. Pawliczenkow, *Magnitogorsk*, ried. G. B. Minierwina, Moskwa 1961; Je. A. Milczenko, E. P. Czernyszowa, *Istoria architektury Magnitogorska: Niemieckiej gorodok*, [w:] *Aktualne problemy architektury, stroitelstwa idizajna. Materiały międzynarodowej studenckiej naukowej konferencji instytutu stroitelstwa, architektury i iskusstw*, Magnitogorsk 2014, s. 75-77; E. Pistorius, *Die Generalplanentwürfe der Gruppe Ernst May für Magnitogorsk und die Pläne für das erste und das zweite Quartal (1930-1933)*, „INSITU” 2014, nr 1. Obecnie najbardziej obszerną dokumentacją pobytu Maya w ZSRR zawiera praca *Standardstädte. Ernst May in der Sowjetunion 1930-1933. Texte und Dokumente*, Hrsg., Einleit. T. Flierl, Mitarb. A. Flierl, Berlin 2012. Z wcześniejszych należy przypomnieć: Ch. Borngräber, *Foreign Architects in the USSR: Bruno Taut and the Brigades of Ernst May, Hannes Meyer, Hans Schmidt*, „Architectural Association Quarterly” 1979, nr 1; A. Kopp, *Foreign Architects in the Soviet Union during the First Two Five-Year Plans*, [w:] *Reshaping Russian Architecture: Western Technology, Utopian Dreams*, ed. W. C. Brumfield, Washington D. C. - Cambridge 1990. Na ten temat także: N. Barykina, *Socialist Constructions: Modern Urban Housing and Social Practice*, praca doktorska napisana pod kierunkiem S. Ruddick, PhD, University of Toronto 2015, s. 142-187 (rozdz. 4. *Modernity and „Uneven Development”: German Modernist Architects and Planners in the USSR*); zob. na stronie: https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/75610/1/Barykina_Natalia_201511_PhD_thesis.pdf (data dostępu: 5.03.2022).

⁴ Zob. J. Gold, *Jak stworzono „Kartę ateńską”, CIAM i miasto funkcjonalne, 1933-1943*, przeł. G. Piątek, [w:] *Le Corbusier, Karta Ateńska*, wybór tekstów i koncepcja tomu G. Piątek, przeł. T. Swoboda, K. Szeronos, G. Piątek, Warszawa 2017, s. XVIII (oryg.: J. Gold, *Creating the „Charter of Athens”: CIAM and the Functional City, 1933-43*, „The Town Planning Review” 1998, nr 3).

⁵ Sigfried Giedion, sekretarz generalny CIAM, skontaktował się z ambasadą rosyjską w sprawie organizacji kongresu w Moskwie już w r. 1929 podczas kongresu w Frankfurcie nad Menem. Telegram z 27 listopada 1930 skierowany do CIAM przez Centralną Radę Spółdzielni Mieszkaniowych w Moskwie wskazuje, że strona rosyjska wówczas jeszcze widziała interes polityczny w takim wspólnym przedsięwzięciu.

⁶ Zob. H. Syrkus, *op. cit.*, s. 223; J. Gold, *op. cit.*, s. XXI.

⁷ H. Syrkus, *Ku idei osiedla społecznego 1925-1975*, Warszawa 1976, s. 130-131.

Przyczyny i okoliczności powstania *Karty ateńskiej*

Istnieje kilka grup przyczyn, dla których CIAM podjął temat planowania przestrzennego w miastach. Pierwsza z tych grup dotyczy sytuacji dużych ośrodków urbanistycznych o tradycyjnej strukturze, które w drugiej połowie XIX i na początku XX w. uległy szybkiemu rozwojowi. Zwłaszcza połączenie miast z działaniem w nich centrów produkcji przemysłowej, ale też ogólna ekspansja gospodarcza spowodowały liczne problemy, z których najważniejszymi były: przeludnienie, złe warunki mieszkaniowe biedniejszych warstw społeczeństwa, lecz także narastające utrudnienia komunikacyjne związane ze zwiększeniem ruchu pojazdów mechanicznych. Wymienione trudności zauważone zostały przede wszystkim przez architektów eksponujących zdolność dostrzegania nowych zjawisk w cywilizacji i kulturze, zwłaszcza tych, którzy zrzeszyli się w CIAM. Do drugiej grupy przyczyn zaliczyć zatem należy pojawienie się młodych urbanistów zainteresowanych nowymi ideami i przejęcie w r. 1930 przewodniczenia CIAM przez Cornelisa van Eesterena, architekta związanego z grupą De Stijl i od 1929 r. dyrektora Wydziału Rozwoju Miasta (Afdeling Stadsontwikkeling) w Biurze Robót Publicznych (Dienst der Publieke Werken) Amsterdamu².

Trzecia grupa przyczyn powstania *Karty ateńskiej* obejmuje lewicowe przekonania Marta Stama z Holandii oraz Hannesa Meyera i Hansa Schmidta (obaj ze Szwajcarii), którzy w początku lat 30. XX w. wraz z Ernstem Mayem wyjechali do ZSRR, by wziąć tam udział w projektowaniu kilkunastu nowych miast, w tym Magnitogorska³. Już podczas tworzenia *Deklaracji z La Sarraz*, dokumentu założycielskiego CIAM z 28 czerwca 1928, można było dostrzec, że architekturę rozumiano w tym środowisku jako zadanie na miarę budowy nowego ustroju politycznego⁴. II kongres CIAM we Frankfurcie w r. 1929 oraz III kongres w r. 1930 w Brukseli pod wpływem Maya zajęły się kwestiami mieszkań socjalnych i posłużyły jako inspiracja dla pomysłu podjęcia – przez następny kongres – tematu miasta, w którym byłyby rozwiązane nowe problemy funkcjonalne. Decyzja o zorganizowaniu kolejnego kongresu CIAM, poświęconego „miastu funkcjonalnemu”, zapadła podczas spotkania w Brukseli w listopadzie 1930⁵. **Jako miejsce wskazano Moskwę**. Etapami przygotowawczymi były zebrania CIRPAC (Comité international pour la réalisation des problèmes d’architecture contemporaine) w Berlinie w 1931 r. oraz w Barcelonie w r. 1932⁶.

Zrozumienie klimatu politycznego, jaki panował na zebraniu w Berlinie, możliwe jest dzięki fragmentom pracy Heleny Syrkus⁷. Według jej relacji jednym z głównych punktów narady było wystąpienie Maya – przedstawił on dezyderaty dotyczące organizacji IV kongresu w Moskwie. Ponadto zaprezentował referat dotyczący „niezwykłych możliwości planowania i realizacji nowych miast w ZSRR”, któ-

ry „stał się kulminacyjnym punktem narady – przekonał najbardziej sceptycznych uczestników zjazdu, a entuzjastów – uskrzydlił”⁸. May przedstawił m.in. plany teoretyczne Gorkiego, Magnitogorska i Stalingradu autorstwa Nikołaja Milutina⁹. Obecnie te właśnie koncepcje uchodzą za skrajny przejaw modernizmu w planowaniu przestrzennym miast. May zaprezentował także warianty rozwoju Moskwy Moisieją Ginzburga, plany ekipy Maya odnoszące się do wybudowania otaczających Moskwę 24 stutysięcznych miast-satelitów i długi szereg innych projektów autorstwa Michaiła Barszcza, Michaiła Ochitowicza, Nikołaja B. Sokołowa¹⁰, Władysława N. Władimirowa, Iwana I. Leonidowa, aż do planu fabryki domów¹¹. Reakcje publiczności na wypowiedź Maya były entuzjastyczne. Jak napisała Syrkusowa:

Motyw przewodni jego odczytu: „To, co teraz dzieje się w Rosji, ma historyczną doniosłość” – przyjęto gorącymi oklaskami. Le Corbusier, afirmując ówczesną rzeczywistość radziecką, nazwał ZSRR „ziemią obiecaną techniki”¹².

Architektka przypomniała następnie, że w II planie pięcioletnim przewidywano w ZSRR budowę 400 nowych miast, a w r. 1930 w Moskwie wzniesiono budynek Centrosojuzu autorstwa Le Corbusiera¹³. Dyskusja na zebraniu CIRPAC w 1931 r., w tym też wystąpienie Szymona Syrkusa, wskazywała, że architekci CIAM zamierzają w bliskiej przyszłości odegrać poważną rolę polityczną¹⁴. Konkluzja omówienia narady w Berlinie przez Syrkusową brzmiała: „Moskiewski kongres zapowiadał się jako wielkie wydarzenie”¹⁵.

Wynikająca z powodów ideologicznych przyśpieszona industrializacja w ZSRR wymuszała budowę nowych ośrodków miejskich. Taka sytuacja była częścią problemów stanowiących rezultat nieuregulowanego rozwoju miast europejskich i amerykańskich i tworzyła w tym czasie wspólne dla całego środowiska CIAM zagadnienie badawcze dotyczące zdefiniowania głównych mankamentów organizacji przestrzennej miast już istniejących, w konsekwencji: przedstawienia możliwych sposobów usunięcia narastających wad, a ostatecznie – wypracowania ogólnych podstaw do budowy miast nowych. Jak napisał Flierl:

w pewnym momencie historycznym zaistniała strategiczna zbieżność między dwoma nierównymi partnerami: międzynarodowym ruchem Neues Bauen, reprezentowanym przez CIAM, z jednej strony, a radziecką polityką modernizacji i industrializacji w ramach pierwszego planu pięcioletniego z drugiej strony¹⁶.

W archiwum CIAM w Institut für Geschichte und Theorie der Architektur na Eidgenössische Technische Hochschule w Zurychu przechowywany jest telegram z 27 listopada 1930 zapraszający do zorganizowania kongresu w Moskwie, sformułowany przez prezydium Centralnej Rady Spółdzielni Mieszkaniowych w Moskwie¹⁷. W grud-

⁸ *Ibidem*, s. 130, wraz ze wskazaniem autorki na publikację: E. May, *Der Bau der neuer Städte in der UdSSR*, „Das Neue Frankfurt” 1931, nr 7/8.

⁹ N. A. Milutin, *Socgorod. Problemy stroitelstwa socjalistycznych gorodow. Osnownyje woprosy racionalnoj planirowki i stroitelstwa nasielonnych punktow SSSR*, Moskwa-Leningrad 1930; H. Syrkus, *Ku idei...*, s. 131, 214. Koncepcja Milutina rozwijała wcześniejsze pomysły Michaiła Ochitowicza i przeszła do historii urbanistyki pod nazwą miasta liniowego. Por. też D. Chmelnitzki, *Nikolaj Miljutins „Sozgorod” vor dem Hintergrund der sowjetischen Geschichte / D. S. Chmielnickij, „Socgorod” Nikołaja Milutina w kontekście sowieckiej historii*, [w:] N. A. Miljutin, *Sozgorod. Probleme des Planens sozialistischer Städte. Grundlegende Prinzipien bei der Planung und beim Bau von Siedlungen in der UdSSR*, Faksimile der Originalausgabe und deutsche Übersetzung, Hrsg. D. Chmelnitzki, Übersetzung H.-M. Johanning, Berlin 2008. W szerszym kontekście sprawę przedstawił P. Juszkiewicz w artykule *Burzyć, mieszkać, produkować. Ideowe podstawy urbanistycznych teorii awangardy rosyjskiej lat 20. i 30. XX wieku w projekcie Socgorodu Nikołaja Milutina*, „Rocznik Historii Sztuki” t. 39 (2014).

¹⁰ Zob. *Kurzbiographien von Künstlern und Architekten*, [w:] *Avantgarde I. 1900–1923. Russisch-sowjetische Architektur* [kat. wystawy], 2 maja – 30 czerwca 1991, Kunsthalle Tübingen, 20 lipca – 15 września 1991, Kunsthalle Rostock, Hrsg. Szczusew-Architekturmuseum, Moskau, *Institut für Auslandsbeziehungen*, Stuttgart, Beitr. M. Astafiewa Długacz, Stuttgart 1991, s. 307.

¹¹ Zob. H. Syrkus, *Ku idei...*, s. 131. Przypis na s. 214 wskazuje, że wiele z tych projektów propagowanych było w środowiskach architektonicznych Niemiec, Holandii i Polski. Zob. m.in. B. Taut, *Russlands Architektonische Situation*, „Moderne Bauform” 1930, nr 2; S. Drahomanow, *Neuer russischer Städtebau*, „Das Neue Frankfurt” 1931, nr 5; L. Tomaszewski, *Budownictwo i urbanistyka w ZSRR*, „Architektura i Budownictwo” 1931, nr 7; *idem*, *Urbanistyka w ZSRR*, „Architektura i Budownictwo” 1931, nr 8/9. Wymieniony tu wśród autorów Leonard Tomaszewski rozpoczął studia jeszcze na Wydziale Inżynierii w Sankt Petersburgu (1916–1917), później był szefem referatu urbanistycznego Związku Miast Polskich, a po 1945 r. uczestniczył w pracach Biura Odbudowy Stolicy na Wydziale Urbanistyki Politechniki Warszawskiej. Nowe spojrzenie na koncepcje radzieckie i ich polską adaptację przynosi artykuł J. Kucharzewskiej *Radzieccy i polscy architekci wobec „maszyny do mieszkania”*, „Sztuka Europy Wschodniej” t. 2 (2014): *Polska-Rosja, sztuka i historia. Sztuka polska, sztuka rosyjska i polsko-rosyjskie kontakty artystyczne XX-XXI wieku*.

¹² H. Syrkus, *Ku idei...*, s. 131.

¹³ Zob. J.-L. Cohen, *Le Corbusier’s Centrosoyuz in Moscow*, „Future Anterior” 2008, nr 1.

¹⁴ Zob. **M. Kohlrausch**, *Brokers of Modernity: East Central Europe and the Rise of Modernist Architects, 1910-1950*, Leuven 2019, s. 206-207.

¹⁵ **H. Syrkus**, *Ku idei...*, s. 131.

¹⁶ **T. Flierl**, *The 4th CIAM Congress in Moscow: Preparation and Failure (1928-1933)*, „*Questio Rossica*” 2016, nr 3, s. 20.

¹⁷ Zob. *ibidem*, s. 24. Telegram zreprodukowany został wcześniej w: *Internationale Kongresse für Neues Bauen. Congrès Internationaux d. Architecture Moderne. Dokumente 1928-1939*, Hrsg. **M. Steinmann**, Basel-Stuttgart 1979, s. 113 (*Die Einladung des 4. Kongress nach Moskau*). Publikacja Steinmanna zawiera katalog dokumentów CIAM przechowywanych w GTA w Zurychu – zob. *ibidem*, s. 215-231. Podobny spis, lecz odnoszący się do dokumentów CIAM w archiwum Fundacji Le Corbusiera, sporządzili **Y. Tziomis** i **Y. Haskaris**: *CIAM 1928-1940. Les documents de la Fondation Le Corbusier*, Paris 1987.

¹⁸ Zob. **E. Mumford**, *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960*, Cambridge [Massachusetts] – London 2000, s. 73.

¹⁹ Zob. **H. Syrkus**, *Ku idei...*, s. 131-132; wbrew innym autorom Syrkusowa podaje błędnie 1931 jako rok wizyty w Moskwie.

²⁰ Zob. *ibidem*, s. 132. Ponieważ autorka niewłaściwie przyjęła, że wizyta miała miejsce w r. 1931, rozesłanie zaleceń datała na r. 1932.

²¹ Okresu „wielkiego terroru” w ZSRR lat 30. XX w. nie przeżyło wielu radzieckich uczestników przygotowań do IV Kongresu CIAM.

²² Zmiany te wnikliwie omówił w swoim doktoracie **D. Chmelnitzki**: *Architektur Stalins. Ideologie und Stil 1929-1960*, praca doktorska napisana pod kierunkiem Prof. Dr.-Ing. F. Neumeyera, Technische Universität w Berlinie, Berlin 2004; wersja opublikowana: *Die Architektur Stalins*, t. 1: *Studien zu Ideologie und Stil*, t. 2: *Eine Bilddokumentation*, Vorw. B. Flierl, Stuttgart 2007.

niu 1932 do stolicy ZSRR udała się delegacja CIAM reprezentowana przez van Eesterena i Giediona¹⁸. W drodze do Moskwy zatrzymali się w Warszawie, gdzie przedstawili propozycje dotyczące planowanego przebiegu kongresu. Podczas pięciodniowego pobytu w Moskwie uzgodniono sprawy programowe, organizacyjne i wyznaczono termin wydarzenia na czerwiec 1933¹⁹. Po powrocie van Eesterena do Amsterdamu opracowano precyzyjne zalecenia dla grup CIAM w poszczególnych krajach i w styczniu 1933 przekazano je wszystkim potencjalnym uczestnikom kongresu²⁰. Każda grupa krajowa otrzymała zadanie zaprezentowania trzech zestandaryzowanych planów ukazujących podziały miasta według ich funkcji, a ponadto schematy komunikacji w mieście i regionie oraz obraz innych związków miasta z regionem. Takie cele wynikały z istniejących trudności funkcjonowania miast i z dotychczasowych prób ich rozwiązania, one też pobudziły wielu urbanistów do uporządkowania wiedzy o nierozwiązanych sprawach. Także wcześniejsze spotkania CIAM były starannie przygotowywane, niemniej jednak żaden ze zjazdów nie opierał się na tak dużym wysiłku poznawczym. Prawdopodobnie zatem zarówno sama ranga problemu, jak i wysiłek włożony w jego rozwikłanie stały się przyczyną poprawnego rozpoznania wielu dokuczliwych zjawisk z zakresu organizacji miast i racjonalności zaleceń zmierzających do usunięcia bolączek.

Intensywne przygotowania do zjazdu w Moskwie stały się na tym etapie z zakulisowymi zmianami politycznymi w ZSRR, które doprowadziły do głębokiego przekształcenia komunizmu w tym kraju, odwołania kongresu w Moskwie, a w ostatecznym rozrachunku uznać je można z wstęp do „wielkiego terroru”, jaki miał miejsce w latach 30. XX wieku²¹. Chronologia niektórych wydarzeń związanych z przygotowaniem zjazdu nasyciona była w tym czasie sprzecznościami, ponieważ zarówno ich radzieccy uczestnicy, jak i – zwłaszcza – zachodni członkowie CIAM nie mieli właściwych informacji o zachodzących transformacjach w strukturach władzy²².

Epizod Pałacu Sowieców

Nawet szczegółowe badania Flierla nie doprowadziły do uzyskania pewnej wiedzy o związku klęski projektu Le Corbusiera w konkursie na Pałac Sowieców z odwołaniem kongresu w Moskwie, ale wydarzenia dotyczące tych dwóch spraw zachodziły jednocześnie, a przegrana Le Corbusiera i wybranie do realizacji projektu Borisa Jofana najlepiej ilustrują przyczyny niepowodzenia w sprawie moskiewskiego zjazdu. Zawilości obu spraw należy pominąć, ponieważ nie prowadzą do zrozumiałych wyjaśnień, natomiast skupiając się na kwestiach podstawowych, można uzyskać pewien obraz przyczyn upadku obu pomysłów. Skracając zatem relację z zachodzących wypadków do najbardziej niezbędnych rozmiarów, należy przypomnieć, że 28 grud-

nia 1931 Gleb Krzyżanowski, inżynier radziecki polskiego pochodzenia²³, ogłosił wyniki sądu konkursowego, w którym odrzucono projekt gmachu Rady Najwyższej ZSRR (tzw. Pałacu Rad czy też Pałacu Sowietów) autorstwa Le Corbusiera. Jurorzy wskazali jako nagrodzone projekty: Borisa M. Jofana²⁴, Iwana Żółtowskiego (pochodzącego z silnie zrusyfikowanej polskiej rodziny) i Hectora Hamiltona (brytyjskiego architekta praktykującego w New Jersey)²⁵. W tym ostatnim przypadku jako powód wyboru badacze wymieniają ówczesne próby nawiązania kontaktów dyplomatycznych między sowiecką Rosją a USA i zaangażowanie przemysłowców amerykańskich w sowiecką industrializację.

Monumentalne tendencje zaznaczyły się już w pierwszym projekcie Jofana, ale w kolejnych wersjach Pałacu uległy skrajnemu rozwinięciu, przyjmując ostatecznie formuły wręcz absurdalne. Początkowo równorzędną z Jofanem nagrodę uzyskał także projekt Żółtowskiego, który podobnie jak wiele innych propozycji odwoływał się do wzorców historycznych i powiększał rozmiary wszystkich elementów. Projekt Hamiltona jako jedyny w grupie wyróżnionych prac posługiwał się estetyką pozbawioną bezpośrednich nawiązań do dawnej architektury. Ostatnia wersja projektu Jofana, nakreślona latem 1932, prezentuje zmiany, jakie zaszły w estetyce i polityce w ciągu zaledwie dwóch lat. Nie ulega wątpliwości, że olbrzymich rozmiarów pomnik Lenina, który zamierzano umieścić na szczycie budowli, był w sensie ideowym pomnikiem władzy Stalina. Uzyskany efekt propagandowy działał przede wszystkim na korzyść pomysłodawcy, a źródła wyraźnie wskazują, że to słowa Stalina skierowane do Jofana, brzmiące „Dajmy się porwać”, były zachętą potraktowaną z całą powagą. Jako miejsce budowy wybrano plac, na którym stała cerkiew Chrystusa Zbawiciela, dzieło Konstantina Thona ukończone w r. 1893, w czasach Stalina określane jako „wielki samowar”. 21 lipca 1931 podjęto zatem decyzję o jej wyburzeniu, którą zrealizowano w drugiej połowie r. 1931²⁶.

Skierowane do sekretariatu CIAM oficjalne zaproszenie do odbycia zjazdu w Moskwie datowane było na 16 marca 1932. Kiedy więc doszło w Barcelonie 29–31 marca do zebrania CIRPAC poświęconego dopracowaniu planów moskiewskiego kongresu, kierownictwo CIAM musiało się także odnieść do sprawy konkursu na siedzibę Rady Najwyższej ZSRR. Pierwszą formą protestu był telegram CIRPAC do Stalina z 5 marca 1932²⁷, natomiast jego szerszą wersję stanowił sformułowany w języku francuskim list z 28 kwietnia 1932, podpisany przez van Eesterena i Giediona i zaopatrzone w aneks z fotomontażem²⁸ zestawiającym projekt Hamiltona z innymi „pseudomodernistycznymi” projektami: w górnej części dokumentu pokazano kończony właśnie kościół Fritza Högera przy Hohenzollernplatz w Berlinie, w dolnym rogu zaś – dom handlowy Karstadt w Berlinie-Neuköln, z r. 1929²⁹.

Kierownictwo CIAM, w tym Le Corbusier, ale też szersze grono architektów tego środowiska, nie mogło zrozumieć sensu zmian w ra-

²³ W okresie opisywanych wydarzeń Krzyżanowski był przewodniczącym Najwyższej Rady Gospodarki, wiceprezydentem Akademii Nauk ZSRR i przewodniczącym grupy jurorów w konkursie na pałac.

²⁴ Boris Michajłowicz Jofan (1891–1976) z biegiem czasu stał się ulubionym architektem Stalina i stworzył pawilon na wystawie paryskiej w r. 1937, który konkurował tam z pawilonem niemieckim autorstwa Alberta Speera.

²⁵ Zob. S. S. Hoisington, „Ever Higher”: *The Evolution of the Project for the Palace of Soviets*, „Slavic Review” 2003, nr 1.

²⁶ Wybuch II wojny spowolnił prace, a u schyłku lat 50. XX w. fundamenty Pałacu Sowietów przekształcono w otwarty basen. Do pomysłu budowli już nigdy nie powrócono. W latach 90. XX w. podjęto odbudowę soboru, który ukończono w r. 2000.

²⁷ Zob. J.–L. Cohen, *Le Corbusier and the Mystique of the USSR: Theories and Projects for Moscow, 1928–1936*, transl. K. Hylton, Princeton [New Jersey] 1992, s. 166; C. Cooke, *Socialist Realist Architecture – Theory and Practice*, [in:] *Art of the Soviets: Painting, Sculpture and Architecture in a One-Party State, 1917–1992*, ed. M. C. Bown, B. Taylor, Manchester – New York 1993, s. 96; zob. też *ibidem*, s. 105, przyp. 23; E. Mumford, *op. cit.*, s. 72.

²⁸ Zob. *Collectie Het Nieuwe Instituut in bruikleen van collectie Van Eesteren–Fluck & Van Lohuizenstichting, Den Haag, EEST_4.33–1*; za: *Letter from CIAM to Stalin, May 4, 1932*, <http://www.inventingeurope.eu/knowledge/expertise-and-politics&object> (data dostępu: 5.03.2022). Aneks zreprodukował T. Flierl (*op. cit.*, s. 28).

²⁹ Autorem domu handlowego był Philipp Schaefer (1885–1952), budynek udestępniono 21 czerwca 1929 po dwóch latach budowy. Zob. L. Uebel, *Karstadt am Hermannplatz – Ein gutes Stück Berlin seit 1929*, Berlin 2000.

³⁰ H. Syrkus, *Ku idei...*, s. 133.

³¹ Le Corbusier, P. Jeanneret, *Oeuvre Complète*, t. 2: 1929-1934, Basel 1995 (wyd. oryg.: 1934), s. 123-137 (*Palais des Soviets à Moscou*); cyt. za: H. Syrkus, *Ku idei...*, s. 133. Na temat związków Le Corbusiera z ZSRR istnieje obszerna literatura – zob. m.in. F. Starr, *Le Corbusier and the USSR: New Documentation*, „Cahiers du monde russe et soviétique” 1980, nr 2; na temat pałacu zob. *ibidem*, s. 213-215.

³² Całość listu przytacza F. Starr (*op. cit.*, s. 215-217).

³³ Cyt. za: B. Chomątkowska, *Pałac. Biografia intymna*, Kraków 2015, s. 19. Kaganowicz często wypowiadał się na temat architektury i urbanistyki, m.in. na posiedzeniu plenarnym KC WKP(b), co zrelacjonowała gazeta „Prawda” (1931, nr z 4 lipca). Przytoczoną przez Chomątkowską opinię sformułował pierwotnie Aleksy Tołstoj w gazecie „Izwiestia” (1932, nr z 27 lutego). Por. S. Woźnicki, *ZSRR o zagadnieniach architektury*, „Architektura i Budownictwo” 1932, nr 7, s. 215.

³⁴ Cyt. za: B. Chomątkowska, *op. cit.*, s. 19; zob. też J.-L. Cohen, *Le Corbusier and the Mystique...*, s. 102.

dzieckim komunizmie, porzucających idee bezpośredniej demokracji czy nawet rezygnujących z wszelkich tradycyjnych formuł państwa na rzecz zdecydowanie bardziej pospolitej dyktatury. Siła sympatii lewicowych i wiara w sens rewolucji w Rosji była tak duża, że musiały minąć całe dekady, aby dzięki badaniom nad totalitaryzmem i publikacji książki Aleksandra Solżenicyna zmieniło się nastawienie zachodniej lewicy do ZSRR. Jak odnotowała to Syrkusowa, w trakcie narady CIRPAC w Barcelonie krzewiło się przekonanie, że przyjazd do Moskwy licznego grona awangardowych architektów w tym czasie przyczyni się do podtrzymania pozycji politycznej modernistycznych idei w państwie radzieckim³⁰.

Historia środowiska CIAM zaczęła się od międzynarodowego protestu przeciwko odrzuceniu projektu Le Corbusiera na pałac Ligi Narodów w 1927 r., jednak w przypadku Pałacu Sowietów szerszy protest nie miał miejsca. Sam Le Corbusier wykazał w tej sprawie zrozumienie dla sytuacji i w komentarzu do swego *Oeuvre complète (1929-1934)* stwierdził, że w początkach budowy nowej cywilizacji w Rosji jest wytłumaczalne, że nowa władza żąda dla ludu raczej posągów, kolumn i frontonów niż gładkich, nieskazitelnie czystych linii i płaszczyzn. Moskiewski werdykt był z jego punktu widzenia ważny, więc architekt napisał: „Uznaję go. Chylę głowę”³¹.

Le Corbusier prócz nakreślenia projektu telegramu, który Giedion wysłał 5 marca 1932 do Stalina, skierował także, 13 marca 1932, obszerny list do Anatolija Łunaczarskiego, który do 1929 r. był ministrem oświaty (ludowym komisarzem), a po odwołaniu ze stanowiska próbował utrzymać pozycję w kręgach władzy³². Autor listu nigdy nie dowiedział się, że na decyzje jurorów wpłynęły opinie Łazara Kaganowicza, najbliższego współpracownika Stalina, że „corbusierizm to estetyzm górnych warstw burżuazji”³³, a zbudowany przez tegoż architekta moskiewski budynek Centrosojuzu to „tłusta maciora na cienkich nóżkach”³⁴. Niewątpliwie projekt pałacu autorstwa Le Corbusiera, znany obecnie z wielu rysunków i makiety, był jednym z najwybitniejszych jego osiągnięć, zawierającym ponadto wyraźny ukłon w stronę gospodarzy – w postaci rozwinięcia pomysłów rosyjskich konstruktywistów. Sprawa konkursu należy więc do przejawów zmian ideologicznych i politycznych, które doprowadziły też do „odłożenia” kongresu w Moskwie.

16 marca 1932 Jakov L. Weinschenker, działając z upoważnienia Jurija Piatakowa, wiceprzewodniczącego Najwyższej Rady Gospodarki Narodowej (WSNCh) oraz innych przedstawicieli władz, wysłał do CIAM kolejne zaproszenie do zorganizowania zjazdu w Moskwie. W przedsięwzięcie próbowali się włączyć architekci niemieccy działający w Rosji i skupieni wokół Hansa Schmidta: Hans Blumenfeld, Fred Forbát, Eugen Kaufmann, Margarete Schütte-Lihotzky i Margrit Wyss-Vögtlin. Chociaż zatem w marcu 1932 nie było wyraźnych oznak kryzysu w przygotowaniach, to latem i jesienią tegoż roku doszło do serii wydarzeń, które wskazywały na nasilanie się wewnątrz-

nych napięć zarówno wśród naczelnych władz, jak i wśród osób bezpośrednio zaangażowanych w planowanie kongresu³⁵. Należy jednak przypomnieć wskazaną już okoliczność, że jeszcze w grudniu 1932 miała miejsce kilkudniowa wizyta w Moskwie Giediona i van Eesterena, która stwarzała wrażenie braku przeszkód w kontynuowaniu organizacji kongresu. Sytuacja zmieniła się gwałtownie na progu wiosny 1933: 10 marca Stalin wysłał list do członków Biura Politycznego, proponując odłożenie kongresu³⁶. W wyniku nacisku Stalina Biuro Polityczne podjęło 10 dni później decyzję o „odłożeniu” zjazdu. W liście datowanym na 22 marca 1933 Weinschenker, jako przewodniczący Komisji Organizacyjnej po stronie radzieckiej, poinformował Giediona, że ze względu na niedostateczne przygotowania strony radzieckiej kongres nie będzie mógł się odbyć w roku 1933³⁷. Alternatywna data nie została wyraźnie wskazana, lecz miałyby to być rok następny³⁸.

Na tym etapie organizacji zjazdu kierownictwo CIAM uznało zmianę terminu za niemożliwą i podczas zorganizowanego *ad hoc* zebrania CIRPAC w Paryżu 20–24 kwietnia rozważano propozycję przeniesienia kongresu do Warszawy³⁹. Marcel Breuer, który w tych dniach zastępował Waltera Gropiusa, zaproponował przeprowadzenie obrad na statku wycieczkowym na trasie Marsylia – Pireus (Ateny) – Marsylia, co miało ułatwić nawiązanie bliższych więzi między uczestnikami⁴⁰. Ponieważ wśród potencjalnych gości kongresu był Christian Zervos, grecki historyk sztuki, który od 1926 r. wydawał w Paryżu propagujący sztukę modernistyczną magazyn „Cahiers d’art”, skierował on organizatorów do swego brata, Stamosa, który pracował w paryskim oddziale firmy Neptos, właściciela parowca „Patris II”⁴¹. Le Corbusierowi bez trudu udało się dopełnić formalności. Po zawiadomieniu wszystkich potencjalnych uczestników o tej decyzji zjazd odbył się w trakcie podróży statkiem trwającej od 29 lipca do 13 sierpnia 1933.

Przebieg IV Kongresu CIAM

Zgodnie z opisem Le Corbusiera zawartym w jego wersji *Karty ateńskiej*:

Piękny statek wycieczkowy wiedzie [kongres] przez cztery słoneczne letnie dni po trzech morzach – francuskim, włoskim i greckim – aż do Aten. [...] Chwila wytchnienia pozwala członkom na prywatne rozmowy w otoczeniu imponującej architektury i przyrody: na ateńskim Akropolu, w Delfach, Delos, Olimpii i na Cykladach⁴².

Dokładną relację ze zjazdu stworzył Szymon Syrkus, który na bieżąco odnotowywał kolejne zdarzenia⁴³. Rozwinięcie tej relacji, oparte na badaniu źródeł⁴⁴ i na osobistych wspomnieniach, zawarte

³⁵ Zob. T. Flierl, *op. cit.*, s. 29.

³⁶ Zob. *ibidem*, s. 31.

³⁷ Zob. *ibidem*.

³⁸ Zob. H. Syrkus, *Ku idei...*, s. 134; *eadem*, *Spółeczne cele...*, s. 226–227. Odpowiedź Weinschenkera z 18 kwietnia 1933 na pytanie o ewentualny termin brzmiała: „Congrès seulement possible 1934” (*ibidem*, s. 227). M. Steinmann (*Internationale Kongresse...*, s. 128) reprodukuje radiogram z 15 kwietnia, o brzmieniu: „Kongress kann stattfinden nur 1934 – Zentroschilsojuz Weinschenker”.

³⁹ Zob. H. Syrkus, *Ku idei...*, s. 134; *eadem*, *Spółeczne cele...*, s. 227–228.

⁴⁰ Zob. J. R. Gold, *The Experience of Modernism: Modern Architects and the Future City, 1928–1953*, London 1997, s. 63; S. Giedion, *Space, Time and Architecture: The Growth of a New Tradition*, Cambridge [Massachusetts] 2002 (wyd. oryg.: 1941), s. 698.

⁴¹ Zob. H. Fessás-Emmanouil, *Greece: The History Behind the Myth*, [w:] *Atlas of the Functional City: CIAM 4 and Comparative Urban Analysis*, ed. E. van Es [et al.], Bussum 2014, s. 209; M. Kousidi, *Through the Lens of Sigfried Giedion: Exploring Modernism and the Greek Vernacular in situ*, „RIHA Journal” 2016, nr specjalny: *Southern Modernisms*, s. 4–5.

⁴² Le Corbusier, *op. cit.*, s. 47.

⁴³ Sz. Syrkus, *Informacje o IV-ym Międzynarodowym Kongresie Architektury Nowoczesnej*, „Architektura i Budownictwo” 1933, nr 8.

⁴⁴ Autorka oparła się głównie na archiwum van Eesterena i na zbiorze dotyczącym CIAM zgromadzonym na politechnice w Zurychu.

⁴⁵ H. Syrkus, *Ku idei...*, s. 135-142; *eadem*, *Spółeczne cele...*, s. 222-240.

⁴⁶ Goldfinger nie tylko był wojowniczym modernistą, ale uważał się także za marksistę, jakkolwiek nigdy nie został członkiem partii komunistycznej. Biografię ukazującą osobiste perypetie architekta charakterystyczne dla jeszcze kilku innych osób znanych z rejsu statkiem „Patris II” sporządził N. Warburton: *Ernö Goldfinger: The Life of an Architect*, London 2003.

⁴⁷ H. Syrkus, *Ku idei...*, s. 135.

⁴⁸ *Eadem*, *Spółeczne cele...*, s. 228-234.

⁴⁹ Zob. E. May, *Letter to Lewis Mumford, 20 September 1940*, [w:] *Lewis Mumford Papers*, University of Pennsylvania, Folder 3194: „I could not return to Prussia for political reasons (my mother being of Jewish origin)”. Zob. też E. Herrel, *Ernst May: Architekt und Stadtplaner in Afrika 1934-1953* [kat. wystawy], 9 marca – 8 maja 2001, Deutschen Architektur-Museum, Dezernat Kultur und Freizeit, Stadt Frankfurt am Main, Hrsg. E. Hils-Briockhoff, W. Voigt, Tübingen 2001, s. 61; por. też E. Herrel, *Ernst May (1886-1970). Ein Frankfurter Architekt und Städtebauer plant und baut in Ostafrika*, „Denkmalpflege und Kulturgeschichte” 2001, nr 1.

⁵⁰ Sz. Syrkus, *op. cit.*, s. 252.

zostało w książkach Syrkusowej⁴⁵. Sprawozdania obojga, zafascynowanych postacią Le Corbusiera, skrywają napięcia i podziały, jakie wystąpiły podczas obrad i redagowania dokumentów końcowych, nasilają natomiast przekonanie o zbiorowym entuzjazmie i zgodnej współpracy. Ważne różnice dzielące uczestników kongresu wydobyte zostały przez Golda, który prócz ponownego przejrzenia dokumentów zachowanych w archiwach CIAM w Paryżu, Londynie, Montrealu i na Uniwersytecie Harvarda rozmawiał też osobiście z kilkoma zaangażowanymi w działalność CIAM osobami, jak chociażby ze znanym z radykalizmu Ernő Goldfingerem, budowniczym siedziby brytyjskiej partii komunistycznej przy King Street w Coven Garden⁴⁶.

Syrkusowa w swoim sprawozdaniu skrupulatnie prezentuje spis osób uczestniczących w kongresie⁴⁷ oraz osiągnięcia poszczególnych grup narodowych⁴⁸. Już tylko to proste zestawienie może skłonić do dalszych badań, ponieważ losy osobiste i zawodowe wielu z głównych uczestników wkrótce po zakończeniu zjazdu naznaczone zostały przez polityczne tragedie Europy lat 30. XX wieku. Rozproszenie po całym świecie dotknęło także członków grupy Maya w ZSRR. On sam od r. 1933 nie mógł już tam pracować, a ponieważ – jako Żyd – nie mógł też wrócić do Niemiec, wyemigrował najpierw do Tanganiki, a następnie do Kenii, gdzie z kolei w 1939 r. był internowany przez Brytyjczyków i podejrzewany o szpiegostwo na rzecz Niemiec⁴⁹. Wiceprzewodniczący CIAM Josep Lluís Sert uznany został przez rząd generała Franco za nieuprawnionego do wykonywania zawodu i w czerwcu 1939 wyemigrował do Stanów Zjednoczonych. Syrkusa 30 października 1942 aresztowały niemieckie władze okupacyjne w Warszawie i trafił do obozu Auschwitz-Birkenau, gdzie więziono go do 18 stycznia 1945, następnie ewakuowano do kolejnych obozów, aż do uwolnienia 3 maja 1945. Dzieje te tworzą silny kontrast z luksusową podróżą statkiem wycieczkowym, zwłaszcza jeżeli przypomniane zostaną fragmenty relacji Syrkusa:

1 sierpnia: przepływamy Kanał Koryncki i lądujemy w Pireusie: wspaniałe samochody przewożą nas do hotelu [...]. [...] wieczorem iluminacja pomników Akropolu, oglądana z tarasu pięknej willi p. Dragoumisa. [...] Grecja przyjęła nas z oszałamiającą gościnnością. Nie będę opisywał przyjęć – były aż nazbyt wspaniałe⁵⁰.

Charakter wypowiedzi obojga Syrkusów, zbliżony do pełnych emfazy enuncjacji Le Corbusiera, podkreślający entuzjizm uczestników, ducha współpracy i wspólnoty przekonań, był częścią ogólnej strategii prezentowania dokonań CIAM jako wynikających z rzetelnych badań, obiektywnych i naukowych. Zgodnie z tym nastawieniem wyniki zjazdu powinny być powszechnie przyjmowane, chyba że po drugiej stronie stoją zła wola i zapóźnienie. Jak odnotował Syrkus:

Kiedy na którymś z przyjęć Le Corbusier zawołał: „*C'est Acropole qui a fait de moi un revolte*”, dziekan wydziału Architektury Politechniki Ateńskiej wypił... na śmierć akademizmowi⁵¹.

Z jednej zatem strony, występuje konieczność buntu, z drugiej zaś – głównym wrogiem jest akademizm. Nieliczni uczestnicy kongresu (jak Edwin Maxwell Fry, Ernő Goldfinger, ale także Alvar Aalto) postrzegali pewne inklinacje przejawiane podczas zjazdu jako wyraz narodowych czy indywidualnych temperamentów. Można w tej sytuacji nakreślić pierwszą linię podziałów: między rzekomym obiektywizmem i jednością przekonań a grupowymi czy nawet indywidualnymi skłonnościami poszczególnych osób. Choćby przyjęcąc założenie, że nie sposób zaprzeczyć trafności spostrzeżeń opartych na badaniach konkretnych miast, należy zauważyć, że niektóre rozwiązania nadmiernie eksponowały konieczność zerwania ze stanem dotychczasowym. O ile w bardziej tradycyjnych planach urbanistycznych dążono do zachowania charakteru miasta wynikającego z długiego rozwoju, o tyle część uczestników kongresu kierowała się raczej ku pozbawianiu miast historycznego centrum, separowaniu różnych funkcji czy wyprowadzaniu tras szybkiego ruchu poza obręb zurbanizowany.

Rozbieżnościom głównych celów towarzyszyły też mniejszego formatu predylekcje poszczególnych grup i osób, co zrelacjonował Fry⁵². Dostrzeżone przez niego podziały umożliwiają stwierdzenie, że jedni z uczestników, w tym zwłaszcza Le Corbusier, potrzebowali kongresu, żeby rozwinąć swoje zdolności krasomówcze (nie zawsze na temat), drudzy zafascynowani byli samym procesem uzyskiwania wiedzy, byli też tacy, którzy dążyli do sformułowania wniosków praktycznej i bieżącej natury, jeszcze inni zaś podążali w stronę dalekiej przyszłości. Chociaż na zjeździe zabrakło najbardziej radykalnych komunistów niemieckich i radzieckich, a redaktorzy deklaracji unikali stosowania słownictwa, które mogło na zjazd ściągnąć podejrzenie o skrajnie polityczny charakter obrad, to w lewicowym spektrum pozostałych uczestników także zarysował się podział na poglądy bardziej i mniej radykalne. Kiedy zatem krytykowano rozdrobnienie własnościowe gruntów miejskich, powstrzymywano się przed użyciem słowa „wywłaszczenie” zastępując je wyrażeniem „mobilizacja gruntów”⁵³. Ta powściągliwość rzadko była zakłócana, jednak lewicowe skłonności przebijają chociażby w przemowie Rudolfa Steigera, który referując sytuację Zurychu, stwierdził, że jest to miasto „przytłoczone przez góry i bogaczy”⁵⁴. Podziały polityczne wyraźnie zarysowały się w składzie grupy włoskiej, w której Piero Bottoni wyróżniał się zdecydowanie lewicowymi poglądami, a Giuseppe Terragni był zdeklarowanym faszystą. Przejawianie się skrajnych poglądów politycznych wśród uczestników nie przyczyniło się jednak do rozwikłania przez badaczy problemu związków architektury modernistycznej z ustrojami totalitarnymi. Niewiele wniosków dla tej kwestii wynika

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Zob. J. Gold, *Jak stworzono...*, s. XXV–XXVI.

⁵³ H. Syrkus (*Ku idei...*, s. 137) następująco przetłumaczyła fragment „porywającej improwizacji” Le Corbusiera: „Mobilizujemy tereny miast i krajów w taki sposób, aby można było nimi swobodnie dysponować w interesie zbiorowości”. Zdanie to trafiło później również do opracowania *Warszawa funkcjonalna*. Niedostępnym wzorem w zakresie „mobilizacji gruntów” było ZSRR. Por. *eadem*, *Społeczne cele...*, s. 221; podkreśl. C. W.): „realizację racjonalnych planów zagospodarowania przestrzennego dzielnic mieszkaniowych paraliżował w większości wypadków aktualny stan posiadania gruntów sprawiający, że miasta nie mogły swobodnie dysponować swym terenem. Ale mimo tego stwierdzenia CIAM postanowił prowadzić prace dalej w wytyczonym w La Sarraz kierunku, zwłaszcza że istniał już kraj, gdzie upaństwowione zostały zarówno tereny miast, jak i środki produkcji – Związek Radziecki”. Zakamufłowane wezwanie do wywłaszczenia kończy *Kartę ateńską* w redakcji Le Corbusiera (punkty 93–95), których puenta brzmi: „Interes prywatny musi być podporządkowany interesom ogółu”.

⁵⁴ Zob. Sz. Syrkus, *op. cit.*, s. 250: „Złe usytuowanie dzielnic przemysłowych – gazy spalinowe i dym z fabryk docierają aż do mieszkań robotniczych, położonych w dolinie. Dzielnice luksusowe, położone na stokach dwóch wzgórz, otaczających Zurych, są w warunkach dobrych i mają znacznie mniejszą gęstość zaludnienia”.

⁵⁵ Zob. wypowiedź **Le Corbusiera** podczas rozpoczęcia zjazdu: „Kongres nasz jest kongresem techników” (cyt. za: **S. Syrkus**, *op. cit.*, s. 248).

⁵⁶ Ponieważ spisy miast różnią się w wielu publikacjach, przydatne będzie podanie ich najbardziej obszernej wersji: „I – metropolie: Berlin, Budapeszt, Londyn, Paryż, Warszawa; II – miasta o przewadze administracji i mieszkańców: Ateny, Bruksela, Genewa, Haga, Madryt, Praga, Rzym, Utrecht, Zurych, Zagrzeb; III – miasta przemysłowe: Charleroi, Dessau, Detroit; IV – miasta portowe: Amsterdam, Barcelona, Genua, Kolonia, Oslo, Rotterdam, Sztokholm; V – ośrodki wypoczynkowe: Dalat (Indochiny Francuskie), Bandoeng (Indie Holenderskie, ob. Bandung, po 1949 Indonezja); VI – miasta o funkcjach mieszanych: Baltimore, Como, Frankfurt nad Menem, Los Angeles, Werona; VII – nowe ośrodki: Littoria, Zuiderzee” (**H. Syrkus**, *Społeczne cele...*, s. 234). Różnica dotyczy Zuiderzee, osuszonej zatoki, którą w latach 30. XX w. zamieniono w 1650 km² nowego łądu. Archiwalne plansze prezentacji miast przechowywane są od 1972 r. w archiwum CIAM na Politechnice Federalnej (Eidgenössische Technische Hochschule) w Zurychu, niektóre z nich były publikowane, a pojedyncze zreprodukował **M. Steinmann** (*Internationale Kongresse...*, s. 132–133 [Barcelona], 134–135 [Zurych], 136–139 [Dessau]).

też z badań nad zachwytem Le Corbusiera początkowo dla ZSRR, później zaś dla Hitlera i Mussoliniego.

Decydująca część wszystkich wypowiedzi skupiała się na zbiektywizowanych przekazach, ale ich ujednolicona wymaganiami van Eesterena forma narzucała rozumienie miasta w kategoriach funkcjonalnych, które ignorowały wartości wynikające z historycznego rozwoju takich ośrodków. Wspólnoty o bardziej organicznym i kulturowym charakterze – mimo deklaratywnego oparcia się CIAM na dążeniu do dobra kolektywnego – traciły znaczenie na rzecz zbiorowości zarządzanych jako jednolite masy. „Techniczny” czy „inżynieryjny”⁵⁵ charakter obrad na statku skłania do postawienia tezy, że cele IV kongresu włączyły się w ideologię biopolityki, dla której decydującą wartość stanowi zaspokajanie podstawowych potrzeb ludzi żyjących w zbiorowościach. Nie jest zatem pozbawiony konkretnych sensów wymóg van Eesterena dotyczący przedstawienia miast zgodnie z określonym kwestionariuszem i na trzech planach, które miały ukazywać podziały ośrodka na części mieszkalne, przeznaczone na pracę i wypoczynek (pierwsza plansza), komunikację miejską (druga plansza) i usytuowanie w regionie (trzecia plansza). Takie zasady prezentacji opierały się na wcześniejszych badaniach urbanistycznych (m.in. Patricka Geddesa) i dokonaniach samego van Eesterena, ale też ukierunkowały analizy i późniejsze wnioski w stronę wzmocnienia podziałów funkcjonalnych, w tym odgraniczenia dzielnic fabrycznych od mieszkaniowych i obszarów przeznaczonych dla wypoczynku oraz rozmieszczania szlaków komunikacyjnych według sposobów ich użytkowania przez pieszych i różne rodzaje transportu i komunikacji. Dopiero obecnie można poddać refleksji problem: czy wzmocnienie tych podziałów było koniecznością, czy też wkładem urbanistów w wytworzenie cywilizacji przesadnie przesyconej racjonalnością, nauką i techniką? Czy tak rozumiana urbanistyka pozostała bez negatywnych konsekwencji? Niektórzy z propagatorów silnie zrjonalizowanej urbanistyki, jak Sigfried Giedion czy Lewis Mumford, już w latach 40. XX w. zmodyfikowali swoje poglądy i zwrócili uwagę, że przewyciężenie jednych trudności w sferze egzystencji zbiorowej nie chroni przed pojawieniem się nowych problemów wynikających właśnie z przyjętych rozwiązań sanacyjnych.

Na kongresie przedstawiono 34 miasta podzielone nie tylko według ich wewnętrznych stref i struktur użytkowych, lecz także według dominujących w nich funkcji, a zatem: metropolii, miast administracyjno-mieszkalnych, przemysłowo-portowych, ośrodków wypoczynkowych, miast o funkcjach mieszanych i nowych ośrodków⁵⁶. Obrady zaczęły się 29 lipca 1933 przemówieniami van Eesterena, Giediona i Le Corbusiera. Zwłaszcza wystąpienie van Eesterena nie pozostawiało wątpliwości, że tematem jest „miasto funkcjonalne”, uczestnicy przedstawią krytykę stanu istniejącego, postulaty dotyczyć będą zaś przyszłości. Jak zanotowała Syrkusowa: „Wnioski Kongresu pójdą w kierunku żądania całkowitej reorganizacji miast i regionów. Wszel-

kie inne środki wydają nam się za słabe, więc niewystarczające...”⁵⁷. Brak przedstawicieli „brygady Maya” z ZSRR nie wpłynął negatywnie na radykalizm uczestników obrad, ale zmalała presja wynikająca z konfrontacji z przedstawicielami państwa, które postawiło na industrializację i urbanizację. Wybieganie w odległą przyszłość zyskało w tej sytuacji pewne granice wynikające z politycznych warunków funkcjonowania miast głównie w Europie Zachodniej oraz w Stanach Zjednoczonych. 30 lipca reprezentanci 18 grup krajowych⁵⁸ rozpoczęli przedstawianie przygotowanych analiz skupiających się przede wszystkim na krytyce mankamentów i chaosu. Gold podzielił przebieg obrad na kilka etapów: okres rejsu z Marsylii (29 lipca – 1 sierpnia), pobyt w Atenach (2–4 sierpnia), czas powrotu (10–13 sierpnia) i sesję zamykającą w Marsylii (14 sierpnia). W sali politechniki w Atenach wystawiono plansze ze schematami miast, a jednocześnie 1 sierpnia przystąpiono do próby sformułowania wniosków z odbytych dyskusji, co trwało 10 dni⁵⁹.

Redakcja dokumentów końcowych IV Kongresu CIAM

Nie sposób ustalić autorstwa *Karty ateńskiej*. Wszelkie propozycje kompromisowe w tej sprawie prowadzą do błędnych wniosków. Jedy- nym ścisłym i logicznie poprawnym rozwiązaniem jest pozostawienie tej kwestii bez rozstrzygnięcia. Autorem pierwszej wersji rezolucji IV kongresu był Le Corbusier⁶⁰ i również on dokonał ostatecznej redakcji tekstu, który po opublikowaniu w r. 1943 usunął w cień wersje oficjalne⁶¹. Architekt nadał owym ustaleniom chwytliwy tytuł *Karty ateńskiej* i przedstawił je w podziale na 95 tez, z których każda zaopatrzona została w obszerny komentarz jego autorstwa. Prawo do zbiorowej własności intelektualnej przedstawione w tym wydaniu dokumentu zostało częściowo zachowane, ponieważ jako jego twórca wystąpiła Le Groupe CIAM-France. Właściwy autor jednocześnie bardzo słabo skrywał swój osobisty udział w przygotowywaniu tej publikacji. Dal- sze losy opracowania zatarły wszakże ten wątek genezy dzieła i roz- powszechniło się ono jako *Karta ateńska* CIAM. Problem rozpoczyna się od uwzględnienia, że na każdym etapie w całym przedsięwzię- ciu brało udział grono osób działających zespołowo. Zatem podobną liczbę argumentów da się zgromadzić na rzecz tezy, iż twórcą karty był Le Corbusier, jak tezy przeciwnej – że była ona owocem wysiłku zbiorowego. Obecnie możliwe jest dokładniejsze zestawienie źródeł i różnych opinii, które przyczynia się do nowego spojrzenia na proces redagowania dokumentów końcowych kongresu CIAM. Efektem po- nownego przeglądu etapów pracy nad przygotowywaniem końcowych wniosków z IV kongresu jest spostrzeżenie, że były ich różne wersje i żadnej nie należy uznawać za ostateczną czy jedynie obowiązującą.

Według relacji Syrkusowej do zespołowego formułowania wyni- ków przystąpiono w Atenach 1 sierpnia i obradowano 10 dni⁶². Główne

⁵⁷ H. Syrkus, *Ku idei...*, s. 136.

⁵⁸ H. Syrkus (*ibidem*, s. 131) wymie- niła imiennie przedstawicieli 16 grup, dodając, iż byli jeszcze inni „z różnych krajów”. J. Gold (*Jak stworzono...*, s. IX) napisał o delegatach 18 grup członkow- skich, natomiast Le Corbusier (*Des can- ons – des munitions? Merci! Des legis... s.v.p. Monographie du Pavillon des Temps Nouveaux à l'Exposition Internationale Art et Technique de Paris (Collection de l'Équipement de la Civilisation Machi- niste)*, Boulogne sur Seine 1937, s. 30–31), stwierdził, że „CIAM łączy architektów z 21 krajów w żarliwe bractwo pracy” (cyt. za: H. Syrkus, *Społeczne cele...*, s. 239, przyp. 63). Przebieg IV kongre- su powinien zostać dokładniej zbadany. Por. też M. Steinmann, *op. cit.*, s. 130–131 (*Der Verlauf des 4. Kongress*).

⁵⁹ Zob. H. Syrkus, *Społeczne cele...*, s. 236; J. Gold, *op. cit.*, s. XXIII.

⁶⁰ Zob. *Internationale Kongresse...*, s. 146–147 (*Der erste Entwurf für die Re- solution des 4. Kongresses*). Dokument ten został opublikowany w miesięczni- ku „Gazette des Beaux Arts” 1 września 1933, a następnie w pracy Le Corbusiera *La Ville radieuse: éléments d'une doctrine d'urbanisme pour l'équipement de la civil- ization machiniste* (Boulogne-sur-Seine 1935, s. 188–189), co jednoznacznie wskazuje na autorstwo tego szkicu.

⁶¹ Zob. Le Groupe CIAM-France, *La Charte d'Athènes*, Paris 1941.

⁶² H. Syrkus, *Społeczne cele...*, s. 236.

⁶³ Werner M. Moser był przewodniczącym komisji wniosków, a Rudolf Steiger – komisji protokołów.

⁶⁴ H. Syrkus, *Ku idei...*, s. 138.

⁶⁵ Zob. *eadem*, *Společne cele...*, s. 237.

⁶⁶ Zob. J. Gold, *Jak stworzono...*, s. XXVI; M. Steinmann (*Internationale Kongresse...*, s. 148–159) zestawia te dokumenty, nadając im nazwy *Zürcher Fassung*, *Pariser Fassung* i *Definitive Fassung*. Spór dotyczył m.in. kwestii użycia przez Mosera i Steigera wyrażenia „wywłaszczenie gruntów” (*„expropriation du sol”*), które w wersji Le Corbusiera występowało jako „mobilizacja gruntów” (*„mobilisation du sol”*). Wersja „zuryska” w języku francuskim przechowywana jest na ETH w Zurychu (Kat. 4–5–14 F). Zob. *ibidem*, s. 149.

⁶⁷ Zob. *Feststellungen und Richtlinien des IV. Internationalen Kongresses für neues Bauen*, „Weiterbauen” 1934, nr 1.

⁶⁸ Na temat wersji zob. *Internationale Kongresse...*, s. 161.

⁶⁹ J. Gold, *Jak stworzono...*, s. XXX–XXXV; na ten sam temat por. też *Internationale Kongresse...*, s. 166–167 (*Das erschienene und das nichterschienene Buch des 4. Kongresses*).

opinie formułowane były pierwotnie po niemiecku przez Giediona, Mosera, Steigera i van Eesterena i na bieżąco tłumaczone przez Syrkusową na francuski⁶³. Zadanie okazało się trudne: „pogodzić wizyjność Le Corbusiera i wynikający z doświadczenia umiar van Eesterena”⁶⁴. 13 sierpnia na pokładzie „Patris II” zatwierdzono na ostatnim plenarnym zebraniu grupę dokumentów, która po dopracowaniu szczegółów 16 sierpnia może być uznana za zestaw oficjalnych deklaracji kongresu⁶⁵. Już po zjeździe przygotowane wnioski przesłano Le Corbusierowi do Paryża wraz z prośbą o uzupełnienie, czego architekt dokonał, nie tylko poprawiając dokument językowo, lecz także wprowadzając do niego korekty merytoryczne (przed 3 października 1933). Podobne udoskonalenia stały się w Zurychu dziełem Mosera, Steigera i Giediona. Połączenie obu wersji w języku francuskim przekazano do publikacji⁶⁶. Są to jednak uzgodnienia obowiązujące tylko na tym etapie.

Francuski wariant dokumentów (znany jako *Constatations*) i wariant grecki opublikowane zostały w trzech numerach czasopisma „Τεχνικά Χρονικά. Επίσημον Όργανον του Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος” w listopadzie 1933 (nr 44–46, s. 1183–1188). Wersja niemiecka pojawiła się we wrześniu 1934 jako dodatek do „Schweizerischen Bauzeitung”⁶⁷. Dokumenty wydrukowano też w pismach holenderskich, hiszpańskich, włoskich i polskich. Sert opublikował angielską wersję ustaleń końcowych w swojej książce *Can Our Cities Survive?*⁶⁸. Żadna z tych edycji nie odzwierciedlała zgromadzonego i zaprezentowanego materiału badawczego, dlatego zwrócono się do grup krajowych o dokonanie kolejnego wysiłku i przekazanie Rudolfowi Steigerowi i Wilhelmowi Hessowi materiałów, które umożliwiłyby wydanie obszernego tomu dokumentującego dorobek poznawczy uczestników zjazdu. Zamierzenie publikacji takiego opracowania miało być zrealizowane przed kolejnym kongresem CIAM, planowanym na r. 1937, jednak w tym terminie nie doszło do skutku. Gold dokładnie opisał wieloletnie usiłowania różnych osób zaangażowanych w przedsięwzięcie, które się nigdy nie powiodło⁶⁹. Również bowiem kolejny, planowany na r. 1939, kongres CIAM nie wpłynął dostatecznie skutecznie na doprowadzenie sprawy publikacji do urzeczywistnienia. W zamian dwóch prominentnych członków CIAM wydało książki, w obu przypadkach przeniknięte ich osobistymi poglądami. W r. 1941 Le Corbusier i Sert ukończyli redakcję swoich wersji dokonań IV kongresu, z których pierwsza ukazała się w r. 1942 wspomniana już książka Serta *Can Our Cities Survive?*, natomiast w r. 1943 wydana została praca Le Corbusiera *La Charte d’Athènes*, przypisana anonimowej Le Groupe CIAM-France. Angielska wersja Serta liczy 250 stron i sprawia wrażenie podręcznika akademickiego dostosowanego do wymogów odbiorców amerykańskich. Prezentuje przy tym inny stan wiedzy i inne materiały niż te, które były przedmiotem rozważań w r. 1933. Wersja francuska Le Corbusiera ma cechy ideologicznego manifestu, w którym *Constatations* podzielone zostały na 95 tez zaopatrzonych

w długie komentarze ukazujące poglądy autora na temat oficjalnego dokumentu. Redaktor nie cofnął się przy tym przed zmianą treści niektórych zdań z wcześniej publikowanych wersji *Constatations*, co skłoniło Steinmanna i Golda do osobnej analizy tego problemu⁷⁰.

⁷⁰ *Internationale Kongresse...*, s. 164–165; **J. Gold**, *Jak stworzono...*, s. XXXIX–XLVI.

Główne tezy *Karty ateńskiej*, kontrowersyjne sformułowania i sprawa wpływu

Środowisko CIAM już od założycielskiego kongresu w La Sarraz wypowiadało się na temat urbanistyki, jednak nie miało w swym gronie wielu doświadczonych urbanistów. Wyjątkiem był van Eesteren. Ilość pracy wykonanej podczas zbierania materiałów i w trakcie obrad na statku zasługuje na szacunek, ale osiągnięcia te opierały się na wielu wcześniejszych spostrzeżeniach i propozycjach. Opublikowane wstępne dokumenty nie miały przełomowego charakteru, ponieważ pozycja CIAM w gronie specjalistów w zakresie urbanistyki pozostawała marginalna (ciągle z wyjątkiem van Eesterena), a osiągnięte rezultaty postrzegano raczej jako teoretyczne i przyszłościowe. Zniszczenia wielkich miast, do jakich doszło podczas II wojny światowej, spowodowały, że pomysły urbanistyczne CIAM zyskały poważniejsze znaczenie, także w sytuacji rozwoju licznych aglomeracji i budowy nowych ich części – co przyspieszyła powojenna koniunktura. Pojawia się więc problem wskazania głównych tez IV kongresu, dyskusji nad nimi i opisu sytuacji, w jakich postulaty CIAM z r. 1933 znalazły zastosowanie.

Tezy wyjściowe były mało kontrowersyjne. Zgodnie z nimi w funkcjonowaniu miast można wyróżnić kilka decydujących grup: strefy mieszkalne, miejsca pracy, miejsca wypoczynku i komunikację oraz transport. Spór rozpoczyna się od pytania, do jakiego stopnia należy te funkcje rozdzielać. Jest oczywiste, że fabryki zanieczyszczają powietrze i, źle usytuowane, mogą zatruwać mieszkańców. Jednak skupianie mieszkań na osobnych przestrzeniach może przedłużać czas potrzebny na dojazd do miejsca pracy, co było wszak bolączką wykazywaną przez uczestników zjazdu. Już tylko ta sprzeczność dowodzi, że dążono do rozwiązań doskonałych, o cechach utopii. Dążenia oparte na wnioskach płynących z uproszczonych przesłanek bywają realizowane niezależnie od ich rzeczywistej sensowności. Urok prostoty tkwiący w utopijnych wizjach ma olbrzymi wpływ społeczny (zwłaszcza w społeczeństwach masowych), a polityczna historia Europy XX w. jest dobrym tego przykładem. Społeczeństwa w sytuacji nawarstwiania się problemów przerzucają odpowiedzialność za ich rozwiązanie na organizmy państwowe, które wzmacniane są nadzwyczajnymi uprawnieniami w zakresie sposobów postępowania. Taka sytuacja ułatwia przyjmowanie propozycji ekstremalnych. Dodatkowo zniszczenia wojenne zastąpiły plany racjonalnego burzenia starych miast, fascynujące Le Corbusiera. Przyspieszony proces budo-

⁷¹ **Wacław Ostrowski** (właśc. Wacław Leyberg, 1907–1990) był autorem ok. 100 publikacji, wśród których wyróżnia się praca *Urbanistyka współczesna* (Warszawa 1975). Wymieniona praca w swym pierwotnym, francuskim wydaniu opatrzona była tytułem wskazującym, iż *Karta ateńska* jest podsumowaniem rozwoju urbanistyki współczesnej: *L'Urbanisme contemporain: des origines à la „Charte d'Athènes”*, Paris 1968. Zob. **A. Szmelter, J. Zdunek-Wielgolaska**, *The History of City Planning at the Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology: Theory and Practice*, „IOP Conference Series: Materials Science and Engineering” 2019, nr 4.

wy osiedli mieszkaniowych w okresie powojennym także wymuszał wprowadzanie rozwiązań o prostych założeniach. Polityka, ekonomia i potrzeby społeczne stanęły więc po stronie wizjonerów.

W podstawowym zakresie postulaty CIAM nie przynosiły wielkich zagrożeń. Głosiły, żeby mieszkania sytuować w tych częściach miast, w których nie zachodzi niebezpieczeństwo napływania gazów fabrycznych. Ruch na terenie osiedli mieszkaniowych powinien mieć inny charakter niż w strefach przeznaczonych dla transportu i komunikacji. Należy dbać o zachowywanie miejsc odpoczynku i sportu oraz stref zieleni, nawet w przypadku, gdy będzie to niekorzystne z punktu widzenia inwestorów. Trzeba usprawnić komunikację, by zapewnić szybkie docieranie pracowników do miejsc pracy. Tworząc strukturę komunikacyjną, powinno się oddzielać trasy przeznaczone do wolniejszego i szybkiego ruchu oraz budować skrzyżowania wielopoziomowe. Większość tych zaleceń stała się oczywistością i nie wynikają z nich poważniejsze kontrowersje. Były wprowadzane ze względu na oczywiste potrzeby, ale także przy wsparciu propagandy wykorzystującej dokonania CIAM. Olbrzymi wkład w rozpowszechnianie wzorów rozwiązań mieli wpływowi naukowcy, którzy poświęcali swój czas nie tylko na pisanie książek, ale także na umiejętne przekonywanie odbiorców, z wykorzystaniem wszelkich dostępnych mediów. Przykładem takiego postępowania może być aktywność Giediona, którego najśłynniejsza publikacja *Przestrzeń, czas i architektura. Narodziny nowej tradycji* głosi pogląd, że pomysły modernistycznych architektów w największym stopniu zgodne są z istotnymi cechami nowoczesności. Od swej pierwszej edycji w r. 1941 książka miała kilkanaście wydań i stała się podręcznikiem akademickim na wielu wydziałach architektury na całym świecie. Przy licznych oznakach obiektywizmu dzieło przeprowadzało dowód na rzecz tezy o nieuchronności powszechnego przyjęcia rozwiązań proponowanych przez CIAM.

Działalność Giediona, który był wieloletnim wykładowcą na Uniwersytecie Harvarda i na politechnice w Zurychu, ukazuje, jaką rolę w krzewieniu ideologii awangardowego modernizmu w architekturze odegrało zajmowanie – przez zwolenników tych koncepcji – katedr w uczelniach technicznych. W Europie podobnych książek opublikowano więcej, niemniej wyróżnić wśród nich należy prace Wacława Ostrowskiego, który odegrał czynną rolę jako urbanista, po zakończeniu II wojny światowej kierując w Warszawie Wydziałem Urbanistyki Biura Odbudowy Stolicy, i tak jak Giedion wpisywał swoje poglądy w prace naukowe z zakresu historii budowy miast⁷¹. Dopiero obecnie wzbudza zastanowienie, do jakiego stopnia odbudowa Warszawy po zniszczeniach II wojny światowej dopełniała w niektórych aspektach zniszczenia wojenne i kreowała nowe miasto, w swym charakterze nie tylko modernistyczne, ale także podporządkowanego nowemu ustrojowi politycznemu. Apologetyką awangardowego modernizmu i próbą wychowania przyszłych pokoleń urbanistów w duchu przeko-

nań modernistycznych przeniknięte były także przywoływane w niniejszym tekście książki Heleny Syrkus.

Najbardziej kontrowersyjne opinie wprowadzone przez Le Corbusiera do jego wersji *Karty ateńskiej* dotyczą sprawy budynków wysokościowych, radykalnego rozdzielania dróg o różnym przeznaczeniu oraz obstawania przy zaledwie kilku najbardziej niezbędnych funkcjach miasta⁷². Uprzedzając dalsze rozważania, należy już teraz stwierdzić, że przynajmniej dwa z tych trzech rozwiązań zostały przez kolejne pokolenia urbanistów całkowicie zmienione. Le Corbusier propagował budowanie wieżowców o przewadze funkcji mieszkalnych od czasów swego projektu określanego jako *Ville contemporaine de trois millions d'habitants* (1922). Idee te budziły opór w środowisku CIAM nawet wśród takich wielbicieli talentów Le Corbusiera, jak Syrkusowie. Oficjalne dokumenty IV kongresu, określane jako *Constatations* lub *Feststellungen*, oraz angielska wersja zawarta w książce Serta w propozycjach odnoszących się do wysokich budynków niewiele różnią się od sformułowań użytych w wersji autorstwa Le Corbusiera (punkt 28), jednak zdaniem Golda we francuskiej edycji nastąpiło retoryczne wzmocnienie sugestii w zakresie stosowania takiej formy budownictwa⁷³. Można się z tym zgodzić, zwłaszcza jeżeli uwzględniony zostanie komentarz dopisany przez Le Corbusiera do punktu 28, z którego wynika, że wieżowiec zapewnia najlepsze widoki na okolicę, dostęp czystego powietrza i właściwe nasłonecznienie: „Tylko budynki o pewnej wysokości będą mogły szczęśliwie zaspokoić te słuszne wymagania”⁷⁴. Równie stanowczo Le Corbusier sugerował rozdzielanie dróg o różnym przeznaczeniu, co w wielu przypadkach skutkowało całkowitym odgraniczeniem ruchu pieszego i kołowego. Takie rozwiązania zostały powszechnie przyjęte, zwłaszcza w odniesieniu do autostrad, natomiast pewne napięcie wynikające z wymieszania pieszych i samochodów należy do ciemniejszych stron życia miejskiego, ale jego pozostawienie w niezmienionej formie również ma swój sens. Trzecia poważna kontrowersja dotyczy uznania, że tylko główne funkcje miasta, tj. mieszkanie, praca, odpoczynek i komunikacja, są decydujące w planowaniu urbanistycznym. W opracowaniu Serta doszło już do pewnej korekty i pod wpływem krytyki Lewisa Mumforda doceniona została możliwość podtrzymywania rozwoju miasta jako rezultatu jego długiej historii⁷⁵. Wartość różnorodności funkcji takiego ośrodka, w tym tego wszystkiego, co nie podlega racjonalizacji, dowartościowano w pełni dopiero u schyłku XX i na początku XXI wieku.

⁷² Zob. J. Gold, *op. cit.*, s. XXXIX–XLVI.

⁷³ *Ibidem*, s. XXXIX–XL.

⁷⁴ Le Corbusier, *op. cit.*, s. 122.

⁷⁵ Zob. J. Gold, *Jak stworzono...*, s. XLIV–XLV.

Zagadnienie udziału polskich architektów w pracach CIAM

Źródłem przynajmniej kilku stwierdzeń i postulatów *Karty ateńskiej* były koncepcje Le Corbusiera, który nieustannie dążył do uzyskania dominującej pozycji w dyskusjach prowadzonych na forum CIAM.

⁷⁶ Zob. J.-C. Pallas, *Histoire et architecture du Palais des Nations (1924-2001): l'art déco au service des relations internationales*, Genève 2001, s. 100, 104.

⁷⁷ Dzieło nie może zostać przypisane jednemu autorowi, ponieważ jego części projektował zespół złożony z kilku laureatów konkursu. Formy klasycyzującej fasady charakterystyczne są wszakże dla architektury Henriego-Paula Nénota.

⁷⁸ Zaledwie wspomniana w zachodnich publikacjach wymiana listów Heleny Syrkus i działaczy CIAM została udokumentowana w publikacji *Archipelag CIAM. Listy Heleny Syrkus / CIAM Archipelago: The Letters of Helena Syrkus*, red. A. Kędziorek, K. Uchowicz, M. Wirkus, Warszawa 2019. Por. też R. Hoekstra, *Women and Power in the History of Modern Architecture: The Case of the CIAM Women*, [w:] *MoMoWo: Women Designers, Craftswomen, Architects and Engineers between 1918 and 1945*, ed. M. Groot [et al.], Ljubljana 2017, s. 136-138.

⁷⁹ E. Mumford, *op. cit.*, przyp. 78; M. Kohlrausch, *Poland: Planning a European Capital for a New State*, [w:] *Atlas...*, s. 321.

⁸⁰ Zob. H. Syrkus, *Spoteczne cele...*, s. 223. Po relacjach Syrkusów na temat roli Polaków w CIAM osobny tekst poświęciła temu zagadnieniu Helena Kolanowska, wybitna członkini emigracyjnego Stowarzyszenia Inżynierów i Techników we Francji. Swoje ustalenia zawarła w wielojęzycznym katalogu wystawy „Awangarda polska. Urbanistyka, architektura 1918-1939”, jaką zorganizowała w Paryżu w roku 1981 prof. Olgierd Czerner, wieloletni dyrektor Muzeum Architektury we Wrocławiu (H. Kolanowska, *Udział Polki w kongresach CIAM i w zjazdach CIRPAC*, [w:] *Awangarda polska. Architektura i urbanistyka / Avant-garde polonaise: 1918-1939: urbanisme - architecture* [kat. wystawy], Ecole Speciale d'Architecture w Paryżu - Muzeum Architektury we Wrocławiu, red. O. Czerner, H. Listowski, Paryż-Warszawa 1981.

⁸¹ Temat bieżącego i przyszłego charakteru urbanistycznego Warszawy był w r. 1934 poruszany także przez Stanisława Woźnickiego na łamach miesięcznika „Architektura i Budownictwo”. Zob. M. Kohlrausch, *Brokers of Modernity...*, s. 76. Na dalszych stronach książki Kohlrauscha dokonano zarysu historii planowania przestrzennego Warszawy w okresie międzywojennym. O miejscu Warszawy funkcjonalnej w całości aktywności Chmielewskiego zob. S. Berezowski, *Jan Olaf Chmielewski (1895-1974)*, „Rocznik Mazowiecki” t. 7 (1979), przede wszystkim jednak K. Dziewoński, *Jan Chmielewski - próba analizy twórczości*, [w:] *Początki*

Samo powstanie tej organizacji wiązało się z losami architekta, którego projekt Pałacu Ligii Narodów został w nieetyczny sposób odrzucony w ostatnim etapie konkursu, wywołując oburzenie wykorzystane następnie do założenia międzynarodowego zrzeszenia architektów⁷⁶. Formy projektu przeznaczonego do realizacji⁷⁷ i w końcu wybudowanego w Genewie były przez całe dekady dodatkowym dowodem na zmierzch architektury odwołującej się do wzorców przeszłości. Le Corbusier zamieścił historię konkursu w osobnym rozdziale poprzedzającym jego wersję *Karty ateńskiej*. Informacje tam zawarte należy uzupełnić przypomnieniem, że do rywalizacji zgłoszony był także modernistyczny projekt Bohdana Lacherta (przygotowany we współpracy ze Stanisławem Hempel), który wzbudził uznanie Le Corbusiera, oraz Szymona Syrkusa (z Henrykiem Oderfeldem). Przynależność Syrkusa i jego żony do awangardowej grupy „Praesens” zwróciła uwagę założycieli CIAM i 10 lipca 1928 został on zaproszony do udziału w zebraniu w La Sarraz. Ponieważ całą grupę „Praesens” potraktowano jako sekcję polską CIAM, również Helenę Syrkus wcielono do stowarzyszenia CIAM i spełniała ona w nim wiele ważnych funkcji⁷⁸.

Zgodnie z ustaleniami Erica Mumforda i Kohlrauscha w wyniku zatwierdzenia nowych polskich członków uczestnikami CIAM byli m.in. Barbara i Stanisław Brukalscy, Waclaw Chyrosz, Stanisław Hempel, Irena i Bohdan Lachertowie, Jan Najman, Anatolia i Roman Piotrowscy, Helena i Szymon Syrkusowie, Józef Szanajca, Rudolf Świerczyński, Zygmunt Skibniewski oraz Aleksander Szniolis⁷⁹. Według relacji Syrkusowej polski CIAM reprezentowany był na IV kongresie przez małżeństwa Brukalskich, Syrkusów oraz Piotrowskich. W trakcie obrad opracowanie dotyczące Warszawy przedstawił Szymon Syrkus. Trzy obowiązkowe plansze uzupełniła czwarta pokazująca stan zadymienia poszczególnych dzielnic⁸⁰.

Pierwsze na „Patris II” omówienie problemów dotyczących Warszawy wypadło przeciętnie, jednak w tym samym czasie w polskiej stolicy trwały prace nad znacznie bardziej zaawansowaną prezentacją, czemu patronował Jan Olaf Chmielewski⁸¹. Dzieło Chmielewskiego i Syrkusa ukazało się drukiem w r. 1934 pod tytułem *Warszawa funkcjonalna* i zawierało aż 15 tablic i 41 stron objaśnień⁸². W kwietniu 1934 przedstawiono je w Zurychu podczas spotkania szwajcarskich uczestników CIAM, gdzie zreferowała je Syrkusowa. W zebraniu uczestniczyli m.in. Karl Moser, Werner Moser i Rudolf Steiger oraz Hans Bernoulli, który sformułował szereg spostrzeżeń, w tym jedno dotyczące biologicznego charakteru opracowania. Drugim dyskutantem był Nicolaus Kelen, wkrótce mający w Warszawie wygłosić referat będący później wstępem do drugiego wydania raportu Chmielewskiego i Syrkusa⁸³.

Warszawa funkcjonalna wraz przynależnymi tablicami pokazana została następnie w maju 1934 podczas posiedzenia komitetu CIRPAC w Londynie; w spotkaniu w siedzibie Royal Institute of Bri-

tish Architects, prócz członków grupy MARS (Modern Architectural Research Group), udział wzięli wybitni urbaniści brytyjscy: sir Patric Abercrombie, sir Raymond Unwin oraz sir Patrick Osborn⁸⁴. Jak napisała na ten temat Syrkusowa:

Warszawa funkcjonalna spotkała się z tak wielkim uznaniem, że zalecono ją jako rozwiązanie modelowe wszystkim grupom CIAM, którym rozesłaliśmy broszurę wraz z przekładem na język francuski, niemiecki i angielski⁸⁵.

Doszło do tego po długiej dyskusji, wszczętej przez Le Corbusiera, kiedy zorientował się on, że omawiane opracowanie rozpoczyna nowy etap w planowaniu przestrzennym, ponieważ nie tylko przekracza perspektywą granice miasta i włącza je w funkcjonowanie regionu, ale też uwzględnia kontekst kontynentu, a nawet całego globu⁸⁶. Dyskusja zakończyła się około północy 21 maja 1934 konkluzją zawartą w sprawozdaniu, brzmiąca: „Przyjmujemy propozycję polskiej grupy jako model do ewentualnego traktowania kwestii planu regionalnego przez inne grupy CIAM”. Zaaprobowana rezolucja miała być zachętą dla pozostałych oddziałów stowarzyszenia, by dokończyły przygotowywanie ostatecznych wersji wystąpień w trakcie IV kongresu, przekazały je redaktorom i zamknęły w ten sposób etap w przygotowaniu kolejnego kongresu, poświęconego „miastu funkcjonalnemu”.

Drugim ważnym dokumentem, który wieńczył dyskusję w RIBA, był list prezydium CIAM do Mariana Zyndrama-Kościałkowskiego, ówczesnego komisarycznego prezydenta Warszawy. List zaświadczał, że plan zaprezentowany przez Chmielewskiego i Syrkusa wywarł na członkach CIAM ogromne wrażenie, i sugerował zwrócenie na niego szczególnej uwagi. 15 listopada 1934 autorzy przedstawili swoje opracowanie na zebraniu Oddziału Warszawskiego SARP, gdzie koreferaty wygłosili architekci: Bohdan Lachert, Romuald Miller, Roman Piotrowski, Stefan Zbigniew Różycki i Tadeusz Tołwiński, oraz socjolog Jan Strzelecki. Informacja o sukcesie Polaków na forum CIAM miała znaczący wpływ na powołanie przez Stefana Starzyńskiego, nowego prezydenta Warszawy, Wydziału Planowania Miasta, który stał się instytucją zatrudniającą 400 specjalistów i blisko 1000 mierniczych⁸⁷. 28 marca 1936 otwarto w Muzeum Narodowym w Warszawie wystawę poświęconą rozwojowi miasta, ona zaś rozmachem w przewidywaniu przyszłego rozwoju stolicy przyciągnęła bardzo licznych zwiedzających⁸⁸. Na zdjęciu z wydarzenia widoczni są (od lewej): Stefan Starzyński, prezydent RP Ignacy Mościcki, Maria Mościcka, wspomniany Marian Zyndram-Kościałkowski, minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego Wojciech Świątosławski, minister spraw wewnętrznych Władysław Raczkiewicz (późniejszy prezydent RP na emigracji) oraz wiceprezydent Warszawy Józef Ołpiński.

Prace nad koncepcjami rozwoju miasta trwały przez cały okres okupacji hitlerowskiej w Warszawie, lecz także na emigracji w Londynie. Trzecie wydanie *Warszawy funkcjonalnej* ukazało się nad

planowania przestrzennego w Polsce, red. J. Zachwatowicz, A. Tomaszewski, W. Puget, Warszawa 1979.

⁸² Opracowanie ukazało się nakładem Towarzystwa Urbanistów Polskich w r. 1934. Jest to tzw. pierwsze wydanie.

⁸³ Wykład miał miejsce 9 października 1934. Zob. J. Chmielewski, S. Syrkus, *Warszawa funkcjonalna. Przyczynek do urbanizacji regionu warszawskiego*, red. G. Piątek, nowe wydanie, Warszawa 2013, s. 101. Nikolaus Kelen (ur. 9 lipca 1894 w Budapeszcie), w latach 1927–1933 pracował jako *Privatdozent* w zakresie hydroenergetyki i budowy tam na Wydziale Budownictwa Lądowego Politechniki Berlińskiej. Jako węgierskiego Żyda tymczasowo zawieszono go w nauczaniu i badaniach w 1933 r., a 28 kwietnia 1933 sam podał się do dymisji. W 1934 r. wyemigrował do Moskwy, gdzie zajmował stanowisko szefa biura doradców zagranicznych pierwszego pięcioletniego planu rozwoju gospodarki ZSRR. Podczas panowania terroru Stalina został aresztowany, być może zdołał wyjechać z ZSRR (w 1936 r.). Zmarł w nieustalonym roku. Zob. *Displaced German Scholars: A Guide to Academics in Peril in Nazi Germany during the 1930s*, introd. N. Kravetz, San Bernardino [California] 1993, s. 37.

⁸⁴ Zob. H. Syrkus, *Ku idei...*, s. 157; *eadem*, *Společne cele...*, s. 251.

⁸⁵ *Eadem*, *Ku idei...*, s. 157; H. Kolanowska, *op. cit.*, s. 52; H. Syrkus, *Společne cele...*, s. 251.

⁸⁶ Dyskusja zrelacjonowana została w książce H. Syrkus *Ku idei...* (s. 158–159).

⁸⁷ Zob. S. Różański, *Planowanie przestrzenne Warszawy (1916–1939)*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej 1918–1939*, red. E. Borecka, M. Drozdowski, H. Janowska, t. 1, Warszawa 1968, s. 334; cyt. za: M. Czeredys, M. Kuciewicz, J. Porębska-Srebrna, *Wyzwanie z przyszłości. Przedmowa do nowego wydania*, [w:] J. Chmielewski, S. Syrkus, *op. cit.*, s. 45.

⁸⁸ Zob. G. Piątek, *Wystawa „Warszawa przyszłości” (1936). Między pokazem architektury a „jarmarkiem dydaktycznym”*, „Miejsce” t. 2 (2016); M. Kohlrausch, *Brokers of Modernity...*, s. 218.

⁸⁹ Zob. m.in. B. Malisz, *Functional Warsaw: A challenge from the past*, „Planning Perspectives” 1987, nr 2; M. Kohlrausch, *Warszawa Funkcjonalna: Radical Urbanism and the International Discourse on Planning in the Interwar Period*, [w:] *Races to Modernity: Metropolitan Aspirations in Eastern Europe, 1890–1940*, ed. J. C. Behrends, M. Kohlrausch, Budapest – New York 2014; *idem*, *Brokers of Modernity....*, s. 221–232.

Tamizą jako drugi numer „Biuletynu Towarzystwa Urbanistów Polskich w Zjednoczonym Królestwie” w maju 1945. Kilkanaście miesięcy później nową wersję, uzupełnioną o przemyslenia dokonywane w konspiracji, zaprezentowano na 18. Kongresie Międzynarodowej Federacji Mieszkalnictwa i Planowania Miast, który odbył się w Hastings od 7 do 12 października 1946.

Warszawa funkcjonalna w historii urbanistyki

Warszawa funkcjonalna autorstwa Chmielewskiego i Syrkusa, podobnie jak studialny plan Londynu grupy MARS z r. 1942, w sposób budzący zdziwienie powracają w badaniach nad dziejami urbanistyki⁸⁹. W latach 30. i 40. XX w. powstała duża liczba opracowań urbanistycznych, jednak zaledwie kilka z nich, najczęściej natury utopijnej, prezentowanych jest w literaturze naukowej z zakresu historii planowania miast. Dzieje się tak, mimo że nie można udowodnić, by proponowane w nich rozwiązania miały duży wpływ na realne zmiany w sposobach odbudowy czy budowy miast. Pojawia się zatem problem przyczyn, dla których pewne postulaty o niepraktycznym charakterze nieustannie rozpatrywane są jako niezbędna część wiedzy z zakresu urbanistyki. Powodem jest prawdopodobnie okoliczność, że ich skrajność podsumowuje pewne niezbędne tendencje w kierowaniu rozwojem miast, jakie nie powinny być realizowane w sposób absolutny, jednak są wyznacznikami pożądanego uporządkowania funkcji takich ośrodków. W celu zweryfikowania tej tezy należy zatem po raz kolejny przypomnieć podstawowe założenia kilku decydujących planów urbanistycznych z lat 30. i 40. XX wieku.

Punktem wyjścia teorii zawartych w opracowaniu *Warszawa funkcjonalna* było spostrzeżenie, że miasta rozwijają się w związku z przebiegiem szlaków komunikacyjnych: lokalnych, regionalnych i ponadregionalnych. W kształtowaniu przyszłego charakteru miasta konieczne jest zwłaszcza uwzględnienie połączenia go z trasami regionalnymi i kontynentalnymi. Zdaniem autorów *Warszawy funkcjonalnej* rozpatrywane w niej miasto leży na skrzyżowaniu równoleżnikowego szlaku komunikacyjnego przebiegającego przez Europę Środkową ze wschodu na zachód oraz szlaku południkowego – z południa na północ. Pierwszy z nich określony został jako transkontynentalny, drugi zaś jako międzymorski. Rozbudowa Warszawy wymagała z jednej strony zachowania dużej części jej już istniejącej zabudowy historycznej, z drugiej – uporządkowania jej chaotycznego rozwoju, także w połączeniu z przyległym do niej regionem. Stolicę postrzeżaną jako rozciągniętą poza jej aktualne granice autorzy określili jako „Warszawę maksymalną” („W max”). Realizacja takiej koncepcji umożliwiłaby odciążenie istniejącego miasta od zagęszczania w nim różnych funkcji.

Kierując się przekonaniem, że przyszłe ruchy w Europie odbywać się będą przede wszystkim na linii wschód–zachód, przewidywano rozwój tras komunikacyjnych wzdłuż linii o takim przebiegu. Ponieważ skłaniały do tego również warunki geograficzne, zaproponowano, by na trasach poza Warszawą od strony północno-zachodniej rozbudowywać ośrodki przemysłowe, natomiast na obszarach od strony południowo-wschodniej koncentrować tereny zielone i funkcje mieszkaniowo-wypoczynkowe. Ruch o większym natężeniu miał łukami omijać Warszawę, natomiast przez jej środek należało kierować ruch lokalny. Postulowano, by jego pasmo o przebiegu wschód–zachód skupiało centra handlowe (lokalne, krajowe i zagraniczne). W pasie centralnym chciano zachować funkcje administracyjne, polityczne i kulturalne. Przecięcia pasm biegnących ze wschodu na zachód i z południa na północ planowano starannie rozbudowywać jako alternatywne centra „Warszawy maksymalnej”. Miasto zostałoby w ten sposób rozciągnięte w wielu kierunkach i zaopatrzone w satelitarne ośrodki miejskie.

Koncepcja Chmielewskiego i Syrkusa była podsumowaniem wielu propozycji urbanistycznych i mimo swego przyszłościowego charakteru zachowywała umiar w planowaniu. Sugerowała dekoncentrację, ale też utrzymanie ważnych funkcji w centrum. Ośrodki przemysłowe oddzielono od mieszkalnych, ponieważ skłaniały do tego argumenty natury zdrowotnej. Było to zarazem spełnienie postulatów, które przejawiały się w kręgach CIAM, ale też działaczy społecznych z całej Europy. Abstrakcyjne koncepcje miasta liniowego, rozwijane w urbanistyce od czasów pomysłów Artura Sorio y Maty i Hilarióna Gonzáleza de Castillo aż do Nikołaja Milutina, zostały tu złagodzone przez multiplikację linii oraz przez wprowadzenie wielu pasm o różnym przeznaczeniu i dodatkowo krzyżujących się. Przeszrenie między przecinającymi się liniami mogły być zagospodarowywane na różne, niekoniecznie z góry przewidziane sposoby. Okres powojenny pozwolił na uporządkowanie stolicy, chociaż wyburzanie niektórych jej fragmentów jest obecnie krytykowane. Nie można tego zjawiska wiązać z planami *Warszawy funkcjonalnej*, chociaż jej autorzy i zwolennicy mieli decydujący wpływ na działanie instytucji zajmujących się odbudową miasta po zakończeniu wojny. Podobnie wznoszenie dzielnic mieszkaniowych mających za podstawę wysokie budynki nie było wyłącznie wynikiem zaleceń *Karty ateńskiej* i fantazji Le Corbusiera, lecz wielu różnych czynników natury ekonomicznej, społecznej i psychologicznej. Łatwo zapomina się, że mieszkania w wieżowcach, o cienkich ścianach między pomieszczeniami, psujących się windach i zanieczyszczonych zsypach na śmieci, stanowiły pożądaną niegdyś alternatywę w stosunku do zamieszkiwania w ceglanych budynkach o niedoświetlonych wnętrzach opalanych piecami węglowymi.

⁹⁰ Zob. A. Korn, F. J. Samuely, *A Master Plan for London*, „Architectural Review” t. 91 (1942).

⁹¹ Zob. J. R. Gold, *The MARS Plans for London, 1933-1942: Plurality and Experimentation in the City Plans of the Early British Modern Movement*, „The Town Planning Review” 1995, nr 3; *idem*, *Towards the Functional City? MARS, CIAM and the London Plans, 1933-42*, [w:] *The Modern City Revisited*, ed. T. Deckker, London 2000; *idem*, „A very serious responsibility?” *The MARS Group, internationality and relations with CIAM, 1933-39*, „Architectural History” t. 56 (2013).

⁹² Zob. K. Watanabe, *The Characteristics of the English Modern Movement in Architecture through the New Architecture Exhibition in 1938 by the MARS (Modern Architectural Research) Group: a Study on the Activities of the MARS Group in English Modern Movement in Architecture from 1933 to 1957, Part I*, „Journal of Architecture and Planning” 1999, nr 515.

⁹³ Zob. A. Zeese, *Die vergessene Moderne. Arthur Korn, Architekt, Urbanist, Lehrer (1891-1978). Leben und Werk eines jüdischen Avantgardisten in Berlin und London*, praca doktorska napisana pod kierunkiem Prof. Dr. phil. Mag. art. R. Stalli, Universität Wien 2010.

⁹⁴ W Hutchinson internowano wielu pochodzących z Niemiec i Austrii artystów, naukowców, pisarzy i filozofów, którzy w krótkim czasie od uruchomienia obozu wytworzyli tam rodzaj wolnego uniwersytetu. W miarę jak część internowanych identyfikowano jako Żydów czy przeciwników nazizmu, umożliwiano im pracę poza obozem lub zwalniano ich.

Plan generalny Londynu grupy MARS z r. 1942

Plan kilku członków grupy MARS opublikowany w r. 1942 wykazuje w stosunku do opracowania Chmielewskiego i Syrkusa pewne podobieństwa, jak również poważne różnice⁹⁰. Wraz z tym problemem należy też postawić pytanie o ewentualny wpływ prezentacji *Warszawy funkcjonalnej* w Londynie w r. 1934 na późniejszą działalność brytyjskich urbanistów. Gold przeprowadził kilka analiz pomysłów Arthura Korna i Felixa Samuely’ego, z których wynika, że tzw. plan generalny grupy MARS był w rzeczywistości planem głównie tych dwóch osób. Korn i Samuely zaledwie częściowo nadali swemu opracowaniu charakter będący podsumowaniem dłuższej dyskusji w gronie uczestników stowarzyszenia, znacznie bardziej natomiast nasycili je własnymi, skrajnymi pomysłami. Efekty końcowe nieprzypadkowo zatem kwestionowali również członkowie grupy MARS⁹¹.

Pierwszym wkładem owej grupy w planowanie urbanistyczne była prezentacja Londynu podczas IV Kongresu CIAM. Dalszy etap prac stanowiło spotkanie w RIBA z udziałem polskich i brytyjskich architektów w r. 1934. Od 1935 r. w obrębie organizacji funkcjonował Komitet Planowania Miast, który składał się z Huberta de Cronina Hastingsa oraz zespołu tworzonego przez Aileen i Williama Tatton Brownów. Inspirującą rolę odegrał ten pierwszy – zafascynowany modernizmem i teorią miasta liniowego wydawca czasopism „Architectural Review” oraz „Architects’ Journal”. Pod wpływem de Cronin Hastingsa Brownowie stworzyli pierwszy w ramach grupy MARS projekt rozwoju Londynu, który zaprezentowany został we wrześniu 1937 w Paryżu w trakcie V Kongresu CIAM. Dalsze prace nad urbanistyką w grupie MARS nie były wówczas prowadzone, ponieważ wysiłki stowarzyszenia skupiały się na przygotowaniu własnej wystawy w Londynie w r. 1938⁹². Zaprezentowany na tej ekspozycji projekt Tatton Brownów zakładał rozprzestrzenianie się Londynu wzdłuż promieniście rozchodzących się tras komunikacyjnych.

W tym samym czasie zaczął powstawać drugi plan generalny Londynu. W tym przypadku *spiritus movens* był Korn, niemiecki architekt, którego żydowskie pochodzenie spowodowało konieczność emigracji z Niemiec⁹³. Korn jeszcze w 1929 r. przebywał w ZSRR. Wśród poznanych tam architektów i urbanistów spotkał także Milutina i uległ fascynacji ideą miasta liniowego. Od 1930 r. nawiązał kontakty również z architektami w Londynie i tam też od 1937 r. osiadł na stałe – mimo trudności, jakie powodowało niekiedy jego niemieckie pochodzenie i entuzjastyczne skłonności do komunizmu. W lutym 1938 Korn zadeklarował podjęcie prac nad nowymi pomysłami w zakresie planu generalnego dla Londynu, jednak wybuch wojny we wrześniu 1939 skomplikował te zamierzenia, ponieważ pewna część członków grupy została zmobilizowana, natomiast samego Korna na 18 miesięcy internowano w obozie Hutchinson na wyspie Man⁹⁴. W grudniu 1941 Samuely, kolejny członek grupy MARS bę-

dący emigrantem niemieckim żydowskiego pochodzenia⁹⁵, dokonał na zebraniu stowarzyszenia przeglądu prowadzonych badań urbanistycznych. Powrót Korna z internowania do Londynu w styczniu 1942 gwałtownie przyspieszył prace nad nowym planem brytyjskiej stolicy. Korn z Samuelym już w czerwcu 1942 opublikowali w „Architectural Review” projekt, który mimo całkowitej nierealności swych zasad wywierał hipnotyczny wpływ na urbanistów. Fantazje kosztują tyle, ile papier, na którym są zapisywane, natomiast wzbudzają fascynację nawet u poważnych osób⁹⁶.

Plan Korna i Samueli’ego spośród warunków geograficznych i historycznych istniejącego Londynu uwzględniał jedynie fakt, że przez ten obszar przepływa Tamiza. Głównym składnikiem propozycji był korytarz o szerokości 2 mil i długości 25 mil, w którym chciano ulokować główne funkcje administracyjne i lokalne. Centralny korytarz zawierałby również trasy przelotowe oraz system wewnętrznej komunikacji Londynu⁹⁷. W pasmie tegoż korytarza zamierzano umiejscowić przemysł ciężki oraz działalność portową. Prostopadłe do głównej osi chciano utworzyć 16 korytarzy bocznych, wzdłuż których gromadzić miałyby się inne funkcje miasta, głównie jednak mieszkaniowe. Całość przypominała lekko ugięty szkielet ryby. Na temat tego planu formułowano powściągliwe opinie, chociaż pomysł był iluzyjny i niewykonalny. Autorzy twierdzili, że jest to jedynie opracowanie studialne i teoretyczne, lecz obliczenia, jakie przy nim wykonywali, wskazują, że skrycie wierzyli w możliwości jego realizacji. Pomocne w urzeczywistnianiu tych planów okazały się zapewne naloty Luftwaffe, których główna seria miała miejsce od 7 września 1940 do 10 maja 1941. Od 13 czerwca 1944 aż do 29 marca 1945 na Londyn spadały także pociski V-1. 29 grudnia 1940 doszło do największego ataku: Luftwaffe zrzuciło 124 tys. bomb. Ogólnie zburzono 1 mln budynków i ok. 30% powierzchni miasta. Podobne ataki skierowane były także na inne ośrodki, a najbardziej tragiczny dotknął 14 i 15 listopada 1940 Coventry. Destrukcji uległo wówczas 60 tys. obiektów. Zniszczenia wskutek bombardowań nastąpiły w wielu miastach zaangażowanych w konflikt II wojny światowej: w Rotterdamie (14 maja 1940), w Kolonii (30–31 maja 1942), w Dreźnie (13–14 lutego 1945) i Tokio (m.in. 18 kwietnia 1942 i 23–24 lutego 1945).

Plany rozbudowy Londynu według Abercrombiego

Odbudowa Londynu i jego rozbudowa przebiegły według innych planów niż te, które były kreacjami skrajnych modernistów. Radykalne koncepcje miały jednak pewien wpływ na działalność powojennych urbanistów, ułatwiały bowiem przyjmowanie zdecydowanych rozwiązań i do pewnego czasu utrzymywały także akceptację obywateli. W złożonej sytuacji społecznej zdarzało się też, że realizowano przedsięwzięcia przekraczające normy ustalone przez CIAM, a wykorzy-

⁹⁵ Samuely, podobnie jak Korn, również przez krótki okres (w r. 1932) przebywał w ZSRR i w r. 1933 osiedlił się w Londynie. Był wybitnym specjalistą w zakresie spawanych konstrukcji stalowych. Zob. **D. Yeomans**, *The Work and Influence of Felix Samuely in Britain*, [w:] *Proceedings of the First International Congress on Construction History, Madrid, 20th–24th January 2003*, ed. **S. Huerta**, Madrid 2003, t. 1.

⁹⁶ Zob. **J. R. Gold**, *The MARS Plans...*, s. 265: „Paper was cheap and it was not imperative to think through every detail of proposals intended for discussion purposes before picking up the drafting pen”.

⁹⁷ Zob. *ibidem*, s. 259.

⁹⁸ Zob. P. van Roosmalen, *London 1944: Greater London Plan*, [w:] *Mastering the City: North-European Town Planning 1900-2000*, ed. K. Bosma, H. Hellinga, Rotterdam 1998.

stujące pomysły urbanistyczne Le Corbusiera, wykazujące równie utopijne cechy, jak zasady miasta liniowego.

Główną podstawę przebudowy Londynu w latach 40. XX w. stanowiły sponsorowane przez radę miasta plany Johna Henry'ego Forshawa i sir Lesliego Patricka Abercrombiego z r. 1943 (*County of London Plan*) oraz opracowany w 1943 i opublikowany w 1944 r. plan Abercrombiego (*Greater London Plan*⁹⁸). Były to dokumenty przeniknięte duchem troski społecznej i chęcią poprawienia losu osób żyjących w najbardziej zaniedbanych dzielnicach West Endu. Przewidywały radykalną sanację, ale też zachowywanie historycznych wartości. Autorzy poszukiwali dawnych, załączkowych źródeł określonych dzielnic i okręgów i próbowali je odtwarzać w nowych warunkach i przy zastosowaniu cech niezbędnej wygody. Plany wykazywały dbałość o zachowanie więzi sąsiedzkich i społecznych, wymieszanie mieszkańców o różnym statusie społecznym oraz zapewnienie niezbędnych terenów rekreacyjnych i zielonych.

Czy oba plany Abercrombiego wykorzystywały pomysły CIAM i grupy MARS? Zdecydowanie przekraczały humanizmem i naciskiem kładzionym na podtrzymanie ducha obywatelskiego wartości dokumentów CIAM, chociaż w pojedynczych składnikach były do nich zbliżone. Z koncepcji grupy MARS czerpały głównie odwagę w planowaniu, różniły się natomiast wolą zachowania wszystkiego, co historycznie ważne i w Londynie swoiste. Doprowadziły do dekoncentracji miasta i do zmniejszenia zagęszczenia jego mieszkańców. Uporządkowały problemy transportu do zadowalającego poziomu i wyprowadziły znad Tamizy część przemysłu. Separacja rodzajów ruchu nie przyjęła tu ekstremalnego charakteru, natomiast okazała się wystarczająca. W połączeniu z ruchem budowy nowych miast na obrzeżach Londynu częściowa realizacja planów Abercrombiego uczyniła stolicę Wielkiej Brytanii pożądaną jako miejsce pracy i mieszkania. Pomysły urbanistyczne Abercrombiego zostały wprawdzie skrytykowane przez Lewisa Mumforda, ale z punktu widzenia ogólnej krytyki kierunków rozwoju cywilizacji, w tym przerostów urbanistycznych i przesadnego przeniknięcia życia społecznego ideałami techniki. Mumford stwierdzał, że prawdopodobnie po jeszcze większej katastrofie, podobnej do tej, jaką była II wojna światowa, możliwe będzie zbudowanie cywilizacji postindustrialnej i zdeurbanizowanej, ale należy sobie życzyć, by takie okoliczności nie zaszły.

Nowe dzielnice Londynu i nowe miasta wokół niego wykorzystywały niekiedy radykalne pomysły modernistycznego planowania miejskiego, a w r. 1958 na terenie dzielnicy budynków komunalnych Alton Estate w londyńskim Roehampton wzniesiono kilka wieżowców mieszkalnych jakby odwzorowanych z rysunków Le Corbusiera. Połączenie tych obiektów z zabudową o niższej wysokości umożliwiło stworzenie krajobrazu miejskiego, w którym cechy modernizmu międzynarodowego połączyły się z cechami miast tradycyjnych. Na terenie nowego osiedla komunalnego Golden Lane w zdewastowanej

bombami części Londynu zaprojektowano zaledwie jeden wieżowiec mieszkalny. Podobnie tylko jeden taki wieżowiec przewidziany został w projekcie nowego miasta Harlow na północ od Londynu. Większą liczbę wysokich budynków wzniesiono na terenie zbudowanego w stylu brutalistycznym osiedla Park Hill w Sheffield, lecz z biegiem czasu były one coraz mniej chętnie zamieszkiwane – przede wszystkim ze względu na słabą izolację akustyczną mieszkań. Cechy osiedla w Sheffield są zbliżone do najstynniejszego osiedla tego rodzaju, jakim jest zbudowane w latach 1952–1955 The Pruitt-Igoe w Saint Louis w Stanach Zjednoczonych⁹⁹. Wyburzenie 15 lipca 1972 kilku bloków mieszkalnych na terenie tego olbrzymiego osiedla Charles Jencks uznał za datę końca modernizmu. Owo rozpowszechnione odtąd mniemanie o przewadze mankamentów w tego rodzaju zabudowie ignoruje jednak podstawową wiedzę, iż jej mieszkańcy bardzo często byli tam przemieszczani z siedzib o bardzo niskim standardzie, pozbawionych kanalizacji i bieżącej wody. Do degradacji tego osiedla przyczynił się fakt, że stanowiło ono getto dla osób o niskich dochodach lub bezrobotnych. Zapewniono im lokum sfinansowane ze środków państwowych, lecz nie doszło do ich integracji społecznej i gospodarczej.

⁹⁹ Zob. K. B. Bristol, *The Pruitt-Igoe Myth*, „Journal of Architectural Education” 1991, nr 3.

¹⁰⁰ E. Mumford, *Shaping American Urban Public Space from CIAM to New Urbanism*, „Pós” 2001, nr 10, s. 115.

Aktualny status *Karty ateńskiej*

Eric Mumford w swym artykule *Shaping American Urban Public Space* zawarł opowieść o tym, że pod koniec 1940 r. Sert odwiedził Lewisa Mumforda i zwrócił się do niego o napisanie wstępu do jego książki *Can Our Cities Survive?* zawierającej rozszerzoną wersję *Karty ateńskiej*¹⁰⁰. Architekt grzecznie odmówił, a kilka lat później wyjaśnił Fredericowi Jamesowi Osbornowi, że przyczyną była jego dezaprobatą wobec modernistycznego pojmowania miasta jedynie jako mechanizmu do pracy, mieszkania, wypoczynku i transportu. Mumford uważał, że miasto jest produktem polityki, życia społecznego i kultury, czego książka Serta nie uwzględniała. W ten sposób *Karta ateńska* dotknięta została trafną krytyką, zanim jeszcze ukazała się w szeroko dostępnej publikacji. Argumenty podobne do tych, które kryły się za wstrzeźliwością Mumforda, znalazły się także wśród wartości, jakie kierowały Abercrombiem w tworzeniu jego planów uzdrowienia, odbudowy i rozbudowy Londynu. W niniejszym artykule starano się jednak wykazać, że *Karta ateńska* była też użyteczna na pewnym etapie rozwoju miast i nie należy jej przypisywać wyłącznie destrukcyjnych skłonności. Sprzeciw wobec przeludnienia, braku higieny czy też innych niesprawności funkcjonowania wielu miast na początku XX w. skłaniał przede wszystkim do rozwiązywania właśnie problemów funkcjonalnych. Po kilku pokoleniach działaczy społecznych twórcy *Karty ateńskiej* odziedziczyli także troskę o zapewnienie uboższym mieszkańcom zdrowych warunków życia.

¹⁰¹ Zob. A. Sas-Bojarska, *Idea miasta-ogrodu w rozwoju współczesnej urbanistyki*, [w:] *Manifesty urbanistyczne w poszukiwaniu współczesnego modelu miasta*, red. T. Majda, I. Mironowicz, Warszawa 2017; R. Skrzypczyński, *Miasta-ogrody i „Karta ateńska”: od racjonalnych wizji do ewoluującej rzeczywistości miejskiej. Co dziś zostało z idei Howarda i manifestu modernistycznego?*, [w:] *Manifesty urbanistyczne...*

¹⁰² Zob. M. Montavon [et al.], „La Ville Radieuse” by Le Corbusier, *Once Again a Case Study*, [w:] *PLEA 2006: Clever Design, Affordable Comfort: A Challenge For Low Energy Architecture and Urban Planning: 23rd International Conference on Passive and Low Energy Architecture, Geneva, Switzerland, 6–8 September 2006: Conference Proceedings*, ed. R. Compagnon, P. Haefeli, W. Weber, Fribourg 2006.

Sytuacja, jaka istnieje 100 lat później, w pierwszych dekadach XXI w., jest inna i wymaga stosowania w urbanistyce odmiennych zasad.

Karta ateńska i pokrewne jej radykalne propozycje Chmielewskiego czy Korna odegrały ponadto rolę jako skrajne postulaty, które powinny być brane pod uwagę jako wyznaczniki dla planów bardziej realistycznych. Systemy aksjologiczne obfitują w zasady nierealizowalne w sposób absolutny, a jednak kierujące postępowaniem ludzi i społeczeństw. Podobną rolę odgrywają w myśli społecznej różnego rodzaju utopie próbujące regulować kolektywną egzystencję w sposób oparty na ściśle racjonalnych zasadach. Pomysły, jakie zawarto w podsumowaniu obrad IV Kongresu CIAM, miały precedensy w utopijnych rozważaniach Ebenezera Howarda¹⁰¹, Artura Sorii y Maty, Tony’ego Garniera czy Camilla Sittego. Osobną rolę w okresie tworzenia zasad urbanistycznych CIAM odegrały ekstremalne idee Le Corbusiera zawarte w jego projektach, takich jak *Ville contemporaine* (z grupą 60-piętrowych wieżowców rozmieszczonych w parkach, 1922), *Plan Voisin* dla Paryża (opublikowany w książce *Urbanistyka*, 1925) czy *Ville radieuse*¹⁰² (1930). Analogiczne znaczenie miała *Karta ateńska*, tworząc racjonalny system wartości i projekt na przyszłość, natomiast jej negatywne skutki wynikały z niemożliwości przewidzenia konsekwencji konkretnych rozwiązań. Myśl architektoniczna zarówno pojedynczych autorów, jak i zespołów zawsze ponawiać będzie próby projektowania przyszłości, w których zawarte zostaną propozycje o nieprzewidywalnych konsekwencjach. Przykładem takiego postępowania są kolejne dokumenty dotyczące urbanistyki przyjmowane przez międzynarodowe organizacje.

W latach 1995–1998 stowarzyszenia urbanistyczne 11 krajów Unii Europejskiej opracowały dokument określony jako *Nowa „Karta ateńska” 1998. Zasady planowania miast*, który podczas konferencji w Lizbonie został zmodyfikowany jako *Nowa „Karta ateńska” 2003. Wizja miast XXI wieku* oraz uzupełniony w Barcelonie w r. 2013 przez *Kartę planowania europejskiego. Wizję miast i regionów Europy w XXI wieku*. Różnice w stosunku do dokumentów CIAM są bardzo wyraźne. W nowych kartach na pierwszy plan wysuwa się uwaga poświęcona ciągłości historycznej miast i potrzebie podtrzymania ich osobliwości, podczas gdy w zaleceniach CIAM zachowanie zabytkowej substancji było wtrętem dodanym po naleganiach włoskich delegatów. Burzycielski duch barona Georges’a Haussmanna, który patronował pomysłom Le Corbusiera i przeniknął do zasad planowania międzynarodówki awangardowych architektów, obecnie nie jest już przywoływany. Równie silne w nowym urbanizmie są dążenia do przemieszania funkcji, zamiast ich rozdzielania zalecanego w karcie z r. 1933. Architekt planista w znowelizowanych kartach okazuje się już nie *quasi*-politycznym dyktatorem, lecz raczej społecznym mediatorem.

Zaleceń podobnych do tych, jakie zawarto w nowych *Kartach ateńskich*, wytworzono w środowiskach urbanistycznych bardzo

dużo, a wyróżniają się w nich dyrektywy ujęte w deklaracjach trzech konferencji ONZ na temat osiedli ludzkich, jakie odbyły się w Vancouver („Habitat I”, 1976), Stambule („Habitat II”, 1996) i w ekwadorskim Quito („Habitat III”, 2016). Główną ideą tych spotkań były sprawy zrównoważonego rozwoju. Padło tam wiele spostrzeżeń i trafnych rekomendacji, ale podobnie jak uznawana za nieudaną *Karta Machu Picchu* z r. 1977, są one zaskakująco bezsilne i mało wpływowe. Wszystkie owe dokumenty wytworzone zostały przez fachowców i urzędników, ale brakuje tym propozycjom charakteru porywającej wizji i indywidualnego geniuszu działającego na granicy szaleństwa. Zdecydowana większość osób związanych z kartą z r. 1933 okazała się wybitnymi osobowościami, znanymi poza własnymi środowiskami zawodowymi, podczas gdy aktualni twórcy dyrektyw planistycznych są w większym stopniu wyłącznie rzetelnymi specjalistami. Niedostatek dalekosiężnych planów opartych na niesprawdzalnych przesłankach działa obezwładniająco i jest mankamentem podobnym do propagowania koncepcji budzących niepokój krańcowym racjonalizmem już na etapie założeń. Brak odważnych wizji (z samej natury już niebezpiecznych) prowadzi do regresu intelektualnego i utrudnia prognozy przyszłych zjawisk w rozwoju miast.

Podsumowanie

Karta ateńska jest dokumentem, który występuje w kilku wersjach i żadna z nich nie powinna być ignorowana. Poznanie różnic między tymi wersjami zapewnia wiedzę o ważnych kontrowersjach w grupie uczestników IV Kongresu CIAM. Z analizy dyskusji w okresie poprzedzającym owo wydarzenie wynika, że niektórzy członkowie CIAM nie byli przekonani do wizji Le Corbusiera dotyczącej budowania wieżowców wśród przestrzeni parkowych i nie podzielali pogardy tego architekta wobec tradycyjnej formy zabudowy miast. Wyważone stanowisko zawarte w końcowej wersji ustaleń (*Constatations/Feststellungen*) podjętych na zjeździe, a wzmocnione w publikacji *Karty ateńskiej* przeprowadzonej przez Le Corbusiera w r. 1943 zyskało w praktyce budowlanej różne interpretacje. Niektórzy planiści ograniczali się do wzniesienia jednego wieżowca na terenie nowego osiedla i przeznaczali go dla osób uboższych czy samotnych. Miał on stanowić wyraźny margines w większej zabudowie. Znacznie częściej sięgano jednak po inne skrajne rozwiązanie i tworzono wielkie osiedla, w których budynki wysokościowe absolutnie dominowały. Tylko ten jeden przykład wskazuje, że praktyczne zastosowania zasad karty podlegały modyfikacjom pod wpływem konkretnych uwarunkowań ekonomicznych, politycznych czy psychologicznych. Niezaprzeczną okolicznością pozostaje fakt, że dla wielu mieszkańców modernistycznych osiedli zamieszkiwanie w wieżowcach stanowiło realizację aspiracji.

¹⁰³ Po tym jak podczas posiedzenia CIRPAC w Barcelonie podniosły się głosy na rzecz odwołania zjazdu w Moskwie z powodu odrzucenia projektu Le Corbusiera na Pałac Sowietów, grupa 26 zagranicznych architektów i projektantów działających w ZSRR potępiła taką propozycję, co dodatkowo uzasadnił artykuł Hansa Schmidta informujący, że dla jurorów funkcjonalizm i architektura Le Corbusiera są przejawem kapitalizmu. Zob. „Die neue Stadt” 1932, nr 6/7, s. 146–148. List zatytułowany *An den internationalen Kongress für neues Bauen. Generalsekretariat*, podpisali: Heinrich Eggerstedt, Albert Löcher, Walter Kratz, Werner Hebebrand, Walter Schwagenscheidt, Alfred Mensebach, Bert Nienhuis, Jan Vermeulen, Philipp Tolziner, Tibor Weiner, Hannes Meyer, René Mensch, E. Kletschoff, Julius Neumann i Friedrich Neumann, Fred Forbát, Josef Neufeld, Margarete Schütte-Lihotzky, Wilhelm Schütte, Hans Burkart, Steffen Ahrends, Hans-Georg Graßhoff, Hans Schmidt, Peer Bücking, Ernst May, Johann Niegemann.

Badanie okoliczności, w jakich przygotowywano zjazd na parowcu, przekonuje, że środowisko CIAM było zaledwie jedną z wielu organizacji reprezentujących architektów i urbanistów w pierwszej połowie XX wieku. Nie odgrywały decydującej roli i kontestowała je także część bardziej lewicowo nastawionych architektów (jak André Lurçat) czy artystów (jak Karel Teige), dla których nawet propozycje Le Corbusiera miały „burżuazyjny” charakter. Wszyscy zagraniczni projektanci pracujący w ZSRR porzucili w okresie przygotowania zjazdu lojalność wobec modernizmu w sytuacji, kiedy upodobania estetyczne „ludu pracującego miast i wsi” stały się tożsame z poglądami Stalina i jego najbliższego otoczenia¹⁰³. Z tych właśnie powodów kongres zbojkotowała „brygada Maya”. Odwrót od awangardy na Zachodzie i Wschodzie był równoczesny z narastaniem dyktatur pravicowych na Zachodzie i ze zmianą formy komunizmu w ZSRR. Okres II wojny światowej trwale rozproszył międzynarodówkę architektów, chociaż po zakończeniu wojny ich idee zyskały na znaczeniu. Konieczność szybkiej odbudowy miast Europy, zniszczonych nalotami, rozwój przemysłu i ogólna koniunktura gospodarcza przyczyniły się do pośpiesznych procesów urbanistycznych, w których radykalne przekonania zyskały istotną rangę. Członek-założyciel CIAM Lurçat, który od 1934 do 1937 r. pracował w ZSRR i reprezentował poglądy komunistyczne, po wojnie został jednym z najważniejszych doradców francuskiego Ministerstwa Odbudowy i Rozwoju Miast (Ministère de la Reconstruction et de l’Urbanisme). Sytuacje zajmowania kluczowych stanowisk w instytucjach urbanistycznych przez zwolenników awangardowego modernizmu miały miejsce w wielu państwach europejskich, również w Polsce.

Problemy wynikające z przyśpieszonego rozwoju miast mogły być rozwiązywane zarówno przy podtrzymaniu ciągłości ich historycznego rozwoju, jak i z użyciem radykalnych przedsięwzięć uzdrawiających. Poczynania ekstremistyczne, proponowane przez środowisko modernistów zrzeszonych w CIAM, miały wartość jako element dyskusji teoretycznych i projekcja przyszłości. W konkretnych odmianach, jak plan Voisin czy plan Korna i Samuely’ego, były wręcz utopijne, a w przypadku pomysłu Le Corbusiera także autorytarne. W życiu społecznym skłonności do autorytaryzmu są jednak prawdopodobnie większe niż wola ich odnotowania w historiografii. Przyjmowanie rozwiązań politycznych czy urbanistycznych, w których znaczenie indywidualnej wolności pomniejsza się, nie powinno więc budzić zdziwienia, a totalitarne fantazje nie są wyłącznie produktem jednostek czy grup, lecz też wyrazem woli zbiorowej. W społeczeństwach masowych wolność jest mniej potrzebna niż zaspokajanie wymogów codzienności. Istnieje prawdopodobnie wiele powodów, które wpłynęły na tożsamość kolektywnych dążeń do racjonalnego uporządkowania życia politycznego i przerostów racjonalności w planowaniu przestrzennym miast.

Urbaniści nie byli nigdy wyłącznie utopistami, politycy autokratami, a utrwalone również w prawie rozwiązania demokratyczne skła-

nią do uwzględniania – w kreacjach społecznych – czynników natury mniej racjonalnej. Plany urbanistyczne podtrzymujące ciągłość rozwoju miast i chroniące ich osobliwości rozwijały się synchronicznie z planami radykalnie modernistycznymi i z biegiem czasu uzyskiwały także swoje doktrynalne formuły. Manifesty rewolucyjne z lat 30. XX w. znalazły obecnie przeciwwagę w doktrynach konserwatywnych reprezentowanych przez tzw. nowy urbanizm, pisarstwo Leona Kriera czy też wielu innych teoretyków neotradycjonalizmu. W stosunku do liczby nadal powstających nowych miast o cechach modernistycznych siedliska o zachowawczym charakterze są jednak znacznie rzadziej spotykane. Nie są także pozbawione mankamentów. Rozpatrując aktualny stan urbanistyki, należy przyjąć, że miasto modernistyczne nie jest wynikiem ducha nowoczesności ani indywidualnych czy grupowych doktryn, lecz w największej mierze prostym ekonomicznie i społecznie rozwiązaniem potrzeb życia zbiorowego w cywilizacji nasyconej wartościami racjonalizmu oraz kultem nauki i techniki.

Słowa kluczowe

Karta ateńska, IV Kongres CIAM, *Warszawa funkcjonalna*, plan generalny Londynu, modernistyczna urbanistyka, nowy urbanizm

Keywords

Athens Charter, 4th CIAM Congress, *Functional Warsaw*, the London Master Plan, modernist urban planning, new urbanism

References

1. **Chmielewski Jan, Syrkus Szymon**, *Warszawa funkcjonalna. Przyczynek do urbanizacji regionu warszawskiego*, red. G. Piątek, nowe wydanie, Warszawa 2013.
2. **Le Corbusier**, *Karta ateńska*, wybór tekstów i koncepcja tomu G. Piątek, przeł. T. Swoboda, K. Szeronos, G. Piątek, Warszawa 2017.
3. **Czeredys Maciej, Kuciewicz Małgorzata, Porębska-Srebrna Joanna**, *Wyzwanie z przyszłości. Przedmowa do nowego wydania*, [w:] **J. Chmielewski, Sz. Syrkus**, *Warszawa funkcjonalna. Przyczynek do urbanizacji regionu warszawskiego*, red. G. Piątek, nowe wydanie, Warszawa 2013.
4. **Flierl Thomas**, *The 4th CIAM Congress in Moscow: Preparation and Failure (1928–1933)*, „*Questio Rossica*” 2016, nr 3.
5. **Gold John Robert**, *Creating the „Charter of Athens”: CIAM and the Functional City, 1933–43*, „*The Town Planning Review*” 1998, nr 3.
6. *Internationale Kongresse für Neues Bauen. Congrès Internationaux d'Architecture Moderne. Dokumente 1928–1939*, Hrsg. **M. Steinmann**, Basel–Stuttgart 1979.
7. **Kohlrausch Martin**, *Brokers of Modernity: East Central Europe and the Rise of Modernist Architects, 1910–1950*, Leuven 2019.
8. *The Modern City Revisited*, ed. **T. Deckker**, London – New York 2000.
9. **Mumford Eric**, *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928–1960*, Cambridge [Massachusetts] – London 2000.

10. **Syrkus Helena**, *Ku idei osiedla społecznego 1925–1975*, Warszawa 1976.
11. **Syrkus Helena**, *Spółeczne cele urbanizacji. Człowiek i środowisko*, Warszawa 1984.

Dr. habil. Cezary Was, wascezar@gmail.com, **ORCID: 0000-0002-5163-9248**

Assistant Professor at the Institute of Art History, University of Wrocław. Curator of the Museum of Architecture. Author of the books: *Antynomie współczesnej architektury sakralnej* (Antinomies of the Contemporary Sacred Architecture, 2008), *Architektura a dekonstrukcja. Przypadek Petera Eisenmana i Bernarda Tschumi* (Architecture and Deconstruction. The Case of Peter Eisenman and Bernard Tschumi, 2015), *Cień Boga w ogrodzie filozofa. Parc de La Villette w Paryżu w kontekście filozofii chôry* (The Shadow of God in the Philosopher's Garden. The Parc de La Villette in Paris in the context of the philosophy of chôra, 2021) and dozens of articles on phenomena of the ancient and modern culture.

Summary

CEZARY WAS (University of Wrocław) / *The Athens Charter* – a review of the issues and the question of the contribution of Polish architects

In the second half of the 20th c., the *Athens Charter* was the most important programme for the reconstruction of destroyed cities, the expansion of existing ones and the construction of new ones. The CIAM propaganda claimed it was a revolutionary document, but both its realistic and utopian proposals were put forward by earlier authors. The charter's ideological roots were in the thoughts of social activists pointing to poor housing conditions in large cities, Patrick Geddes' urban research and reform programs and utopian plans for new cities developed from Ebenezer Howard, Arthur Sorio y Mata, Gonzales de Castillo, Tony Garnier to Nikolai Miliutin. Also for the extreme ideas of Le Corbusier, his so-called *Voisin plan*, precedents can be found in the conceptions of Werner Hagemann, Karl Scheffler and Peter Behrens. The main theses of the charter focused on treating the city as a set of its basic functions: living, working, leisure and communication. At the same time, it was postulated that these functions should be separated from each other. Extreme interpretations of these postulates would have been unacceptable if it had not been for the destruction of cities during the World War II and the process of building new towns accelerated by post-war prosperity. In the political, economic and social situation after the end of the war it became possible to adopt radical solutions. Meanwhile, the process of criticizing the *Athens Charter* intensified, especially after the demolition of a modernist housing estate in Saint Louis. The currently formulated urban planning programmes with traditionalist principles (the so-called new urbanism) are alternatives that do not exclude the possibility of maintaining the validity of some of the proposals of the 4th CIAM Congress.